

ԿԼԱԴԻՄԻՐ ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ

1937-ը

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

2005

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВЛАДИМИР КАЗАХЕЦЯН

1937-Й В АРМЕНИИ
(2-е издание)

ЕРЕВАН 2005

ԴՄՅԼԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՂԱԶԱՆԵՑՅԱՆ

1937-Ը ՀԵՅԱՍՏԱՆԻՄ

/2-րդ հրատարակումը/

A II
90827

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2 0 0 5

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ղ 154

Պատասխանատու խմբագիր՝ Ամատուն Վիրաբյան
պատմ. գիտ. դոկտոր

Ղ 154 **Ղազախեցյան Վ. Ն.**
1937–Ը ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: (Պատ. խմբ.՝ Ա. Ս. Վիրաբյան).– Եր.: Ձան-
գակ–97, 2005.– 76 էջ:

Հրատարակված նյութերի, սկզբնաղբյուրների ու գրականության հիման վրա պատրաստած սույն հետազոտությունը համառոտ շարադրությամբ և պատմական ժամանակագրական կարգով ներկայացնում է 1930–ական թվականների երկրորդ կեսին, կոմունիստական (ստալինյան) ամենատիրության պայմաններում Հայաստանում ծավալված բռնությունների գործընթացների ընդհանուր պատկերը: Գրքույկը կարող է հետաքրքրել յուրաքանչյուր հայ մարդու, ով անտարբեր չէ իր հայրենիքի ինչպես ոչ հեռավոր պատմական անցյալի, այնպես էլ ներկայի նկատմամբ:

Ղ 0503020913 2005 թ.
0003(01)–2005

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 99930–2–989–0

© Ղազախեցյան Վ., 2005 թ.
© «Ձանգակ–97», 2005 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԷ

1937–ի հիմնախնդիրը 1930–ական թվականների երկրորդ կեսին ստալինյան ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմ) պայմաններում ամբողջ ԽՍՀՄ–ում լայնորեն ծավալված անհիմն քաղաքական բռնաճնշումների ուսումնասիրությունը և բացատրությունն է: Խորհրդային և հատկապես հետխորհրդային պատմագրությունը հանգամանորեն լուսաբանել է խնդրի էությունը, երևույթի պատճառները և հետևանքները:

Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների են ենթարկվել տասնյակ հազարավոր անմեղ մարդիկ, դժբախտացել նրանց, և ոչ միայն նրանց, ընտանիքներն ու հարազատները, ըստ էության ամբողջ հասարակությունը: Դժբախտությունը ոչ միայն այդ էր, այլ նաև այն, որ խորհրդային հասարակությունը հիվանդացավ բարոյապես. իշխող դարձավ վախի ու սարսափի մթնոլորտը, որը պետք էր Ստալինին ու ստալինյան ղեկավարությանը իրենց իշխանությունը պահելու և ամրապնդելու համար: Լայն արմատներ ձգեցին լրտեսությունն ու մատնությունը, գլուխ բարձրացրին պաշտոնանոլությունն ու մարդկային բնազդի բացասական արտահայտություններ: «Հին» կադրերի դեմ պայքարեց «նոր» սերունդը՝ նրանց վերացնելու և նրանց տեղերը զբաղեցնելու համար: Խոսքը, մանավանդ տասնամյակներ անց ասված, անկարող է մոտ հավաստիությամբ վերարտադրել պատկերն այն սարսափների, որ կրեցին այսօր ապրողների նախնիները:

Մեր խնդիրն է ներկայացնել Հայաստանում քաղաքական բռնությունների գործընթացների համառոտ պատմությունը ժամանակագրական կարգով: Այն ունի ոչ միայն ճանաչողական նշանակություն, որպես մեր հայրենիքի պատմության, թեկուզ սև, էջ: Այն ունի նաև գործնական–քաղաքական նշանակություն: Բանն այն է, որ քաղաքական բռնությունները հնարավոր դարձան նաև ժողովրդավարության բացակայության պատճառով: Ուստի ժողովրդավարության հաստատման համար պայքարը, որը նաև այսօրվա խնդիր ու գործընթաց է, կարևոր երաշխիք

է ամեն մի բռնություն, լինի լայնածավալ թե սահմանափակ, բացառելու համար:

Առանձին հեղինակներ գրքերով և հոդվածներով անդրադարձել են քննարկվող խնդրին: Հատկապես պետք է նշել Ամատուն Վիրաբյանի, Արմեն Մանուկյանի, Սերգեյ Ամիրյանի և այլոց հրապարակումները: Դրանք օգնել են նաև սույն աշխատությունը պատրաստելու գործին: Այն նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար, ում կարող են հետաքրքրել մեր հայրենիքի ոչ հեռավոր անցյալն ու ներկան:

ԿՈՄՄՒՆԻՍՏԼԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋԱՆՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՆԱԲԱԿԱՆ ԲՈՒՆՏՆՇՆՇՈՒՄԸ

Կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրության, ժողովրդավարության բացակայության և վարչահրամայական կառավարման պայմաններում 1930–ական թվականների երկրորդ կեսին հնարավոր դարձավ ԽՍՀՄ–ում իրականացնել հարյուր հազարավոր մարդկանց անհիմն բռնաճնշումներ: Եթե խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին պրոլետարիատի դիկտատուրան գործում էր ընդդեմ դասակարգային թշնամիների, ապա այժմ յուրայինների մի մասը շարքից հանում էր մյուս մասին:

Շատ է գրվել «1937 թ.» երևույթի պատճառների մասին: ԽՍՀՄ–ում իրականացված անհիմն քաղաքական բռնությունները Ստալինի պաշտանունքի մերկացումից անմիջապես հետո հիմնականում բացատրվել է Ստալինի բնավորությամբ ու կամքով, նրա իշխանությունը ամրապնդելու անհրաժեշտությամբ: Հետագա ուսումնասիրողները ձգտել են ցույց տալ նաև օբյեկտիվ պատճառներ: Նշվել է, որ, ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ ԽՍՀՄ–ում, անխուսափելի էր, որ հեղափոխությանը (քաղաքացիական կռիվներ, «ռազմական կոմունիզմ», կուլակության վերացում և այլն) հաջորդի հակահեղափոխությունը, որ նորաստեղծ կադրերի սերունդը վերացնի հեղափոխություն կատարած «հին» սերնդին: Այս տեսակետից բնորոշ են ՀամԿ(բ)Կ XVIII համագումարում (1939 թ.) Ստալինի բերած հետևյալ տվյալները: Հաշվետու ժամանակաշրջանում (1934–1939 թթ.) պետական և կուսակցական գծով միայն ղեկավար պաշտոններում առաջ էին քաշվել ավելի քան 500 հազար «կուսակցական և կուսակցությանը հարող երիտասարդ բուլշևիկներ»¹: Հենց դրանք կամ նրանց մեծ մասն էր ակտիվ մասնակցություն ունեցել, պատժիչ մարմինների միջոցով «օգնել» նախկին կադրերի վերացմանը և գրավել վերջիններիս պաշտոններն ու աշխատատեղերը: Հետո այս պատժողներն էին դարձել զոհեր:

«Այն, ինչ տեղի ունեցավ 1937 թվականին,— գրել է նորագույն ուսումնասիրողներից Վադիմ Կոժինովը,— մի տեսակ եզրափակումն էր երկրի բուն պատմության այն վիթխարի ու հսկայական շարժման, որ սկսվեց մոտավորապես 1934 թվականին, կոլեկտիվացման ժամանակաշրջանից հետո»:

Շրջադարձային այդ շրջանի և դրան հաջորդող տարիների իրադարձություններին անդրադարձել է պատմաբան Յուրի ժուկովը²: Գերմանիայում ֆաշիզմի իշխանության գալը իր ազդեցությունն ունեցավ խորհրդային իշխանության քաղաքականության վրա: Նոր քաղաքականությունը Ստալինի «նոր կուրսն» էր: Արտաքին քաղաքականության մեջ նորություն էր ԽՍՀՄ մուտքը Ազգերի լիգա 1934 թ. և կոլեկտիվ անվտանգության համար պայքարը՝ հնարավոր ագրեսիան կանխելու համար: Այդ նշանակում էր նաև նահանջ Կոմիտերնի և ԽՍՀՄ-ի հեղափոխության արտահանման և համաշխարհային սոցիալիզմի պատրանքից: Երկրի ներսում սկսում են իրականացվել բարեփոխումներ: 1935 թ. վերացվում են կուլակների անհատական հարկադրումը և ընտրական ձայնի իրավունքից զրկումը: Բանտարկությունից ազատվում են 1932 թ. օգոստոսի 7-ի օրենքով դատապարտվածները, վերացվում է կոլտնտեսային ու գյուղական ակտիվիստների դատվածությունը, ուլքեր մեղադրվել էին վարչարարության մեղադրանքներով: Վերականգնվում են ցարական զինվորական աստիճանները (լեյտենանտից մինչև մարշալ): Շրջադարձ է կատարվում դեպի ԽՍՀՄ ժողովուրդների պատմության դասավանդումը, պատմական-ազգային գործիչների ու հերոսների կերպարի քարոզչությունը:

ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության նախագծի մշակման ընթացքում Ստալինը նորարարությունների թվում նկատի ուներ նաև Գերագույն խորհրդի առաջիկա ընտրությունները դեպուտատության թեկնածուների այլընտրանքային սկզբունքի հիման վրա կազմակերպելը, թեկնածությունների առաջադրման իրավունք վերապահելով նաև հասարակական կազմակերպություններին: Վերջինն ուղղված էր կուսակցական կադրերի դիրքերի Ստալինի համար վտանգավոր ամրապնդման դեմ:

Այլընտրանքային ընտրական համակարգով Ստալինը հնարավորություն կստանար թուլացնել կուսակցական կոմիտեների (հանրապետական, մարզային), նրանց քարտուղարների դիրքերը (ամեն մեկն իր վարչական տարածքում նման էր թագավորի կամ իշխանի), ընտրել նոր

ղեկավարներ պետական–կուսակցական պաշտոններում, ամրապնդել իր իշխանությունը: Սակայն այս նորությունը անցկացնել չհաջողվեց՝ կուսակցական կադրերի դիմադրության պատճառով, որոնց շահերի դեմ էր ուղղված այն:

Կուսակցական վերնախավի ուժը և ազդեցությունն իրեն զգացնել տվեց հատկապես ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարում (1934 թ.), երբ Կենտկոմի կազմի ընտրությունների ժամանակ Ստալինը ստացավ մեծ թվով «դեմ» ձայներ, և որոնք կեղծվեցին ու իջեցվեցին նվազագույնի: Կենտկոմի նոր կազմի փակ–զաղտնի քվեարկությամբ Ստալինի դեմ արտահայտվել էր 292 պատգամավոր կամ համագումարի բոլոր պատգամավորների (թվով 1218) շուրջ մեկ քառորդը: Դա բացառիկ արդյունք էր, որը, ինչպես իրավացի նշել է հեղինակներից մեկը, նշանակում էր, թե բավական մեծ էր այն կոմունիստների թիվը, ովքեր չէին ցանկանում Ստալինի ներկայությունը կուսակցության ղեկավարության մեջ:

Քվեարկության արդյունքները վախեցրել էին հաշվիչ հանձնաժողովին, ուստի նրա նախագահ Վ. Պ. Ջատոնսկին մինչև արդյունքների հրապարակումը այդ մասին հայտնի դարձրեց Կազանովիչին, որը Ստալինի մերձավոր մարդկանցից էր: Կազանովիչը խորհուրդ տվեց ցույց տալ այնքան «դեմ», որքան է ամենաքիչ դեմ ստացած պատգամավորի, ասենք՝ Կիրովի, մոտ:

«Այդ թյուրիմացությունը,— կարգադրել էր Կենտկոմի քարտուղար Կազանովիչը,— հարկավոր է անմիջապես վերացնել»: Եվ ոչնչացվեց 289 «դեմ» քվեաթերթիկ, թողնելով երեքը, այդ էլ ձևի համար³:

Բացի այդ, Ստալինին հայտնի դարձավ, որ XVII համագումարի պատգամավորները Կիրովին առաջարկել էին դառնալ կուսակցության գլխավոր քարտուղար: Չնայած Կիրովը մերժել էր արված առաջարկը, այնուամենայնիվ, Ստալինը չէր կարող եզրակացություններ չանել ստեղծված իրադրությունից: Ընդ որում, հետագայում, բնավ ոչ պատահականորեն բռնաճնշման ենթարկվեց XVII համագումարի պատգամավորների երեք քառորդը:

«Ձախ» և «աջ» թեքումների ջախջախումից հետո Ստալինի համար երևան էին գալիս նոր անհանգստացնող երևույթներ: Լուրջ պատճառ կարող էր լինել դեռևս 1932 թ. բացահայտված «Մարքսիստ–լենինյանների միության» պլատֆորմը, որը հայտնի է նաև «Ռյուտինի խումբ» կամ «Ստալինը և պրոլետարիատի դիկտատուրայի ճգնաժամը» անուն–

ներով: Այդ ընդարձակ փաստաթղթի հեղինակը Մոսկվայի Կրասնոպրեսնենսկի կուսշրջկոմի նախկին քարտուղար Մ. Ն. Ռյուտինն էր, որը կուսակցությունից հեռացվել էր 1930 թ. օպորտունիստական հայացքներ քարոզելու պատճառաբանությամբ: Պլատֆորմը քննարկվում էր հին բոլշևիկների կողմից և տարբեր կուսակցական կազմակերպություններում⁴:

Ռյուտինը գրել էր նաև երկրորդ փաստաթուղթ՝ «Կոչ», ուղղված կուսակցության անդամներին: 1932 թ. Ռյուտինը ենթարկվեց 10 տարվա բանտարկության, իսկ 1937 թ.՝ գնդակահարվեց⁵:

Կուսակցության XVII համագումարից հետո ստալինյան միահեծանությունը նոր տազնապ ապրեց զինվորականության կողմից: 1937 թ. բացվեց մարշալ Տուխաչևսկու և մյուսների ղեկավարած բարձրաստիճան զինվորականության «դավադրության» գործը: Տուխաչևսկին այն կարծիքին էր, որ գալիք պատերազմում կարևոր դեր են խաղալու տեխնիկան, տանկային զորքերը և մերժում էր որոշ մարշալների կարծիքը հին մարտավարության (հեծելազորի) պաշտպանության մասին: Ձինվորականների տվյալ խումբը պատրաստվում էր լեգիտիմ ձևով դնել ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմ Վորոշիլովի պաշտոնանկության հարցը: Սակայն մինչև այդ գործը բացահայտվեց, Տուխաչևսկին ու ընկերները հատուցեցին իրենց կյանքով: Պաշտպանության ժողկոմի պաշտոնանկության մտահղացումը ներկայացվեց որպես պետական հեղաշրջման, Ստալինին ահաբեկելու փորձ: Այս գործի կապակցությամբ հետագայում ծառայությունից ազատվեցին և բռնաճնշման ենթարկվեցին կարմիր բանակի շուրջ 40 հազար հրամանատարներ (բարձր, միջին ու ստորին մակարդակի): Իր հերթին հանգամանքից օգտվեց և կեղծ փաստաթղթեր հրապարակեց ֆաշիստական Գերմանիայի հետախուզությունը, որը խորհրդային կողմը, ընդունելով հալածյալի տեղ, անմեղ զինվորականներին մեղադրեց նաև «ռազմաֆաշիստական դավադրության» մեջ⁶:

Ստալինի դեմ մահափորձի կազմակերպման մի այլ մեղադրանք ներկայացվեց 1935 թ. սարքված այսպես կոչված «Կրեմլի գործի» մասնակիցներին: Ձերբակալվեց և 1937 թ. պատժի տարբեր չափերով (երկուսը գնդակահարության) դատապարտվեց 110 մարդ: Նրանք իբրև թե կազմակերպված են եղել 5 առանձին ահաբեկչական խմբերում և ծառայել նույն նպատակին:

Այնուհետև «Կրեմլի գործի» կապակցությամբ ձերբակալվեցին ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախկին քարտուղար Ավել Ենուկիձեն և Կրեմլի նախկին պարետ Ռ. Ա. Պետերսոնը: Նրանք մեղադրվեցին Ստալինի դեմ մահափորձի նպատակով դավադրության մասնակցության մեջ և գնդակահարվեցին⁷:

Նշենք, որ ինչպես զինվորականների, այնպես էլ սույն դատավարությունները ժամանակին պահվել են խիստ գաղտնի և լայն հասարակայնությանը հայտնի են դարձել միայն հետագա տարիներին:

Ստալինի և նրա կամակատար շրջապատի համար իշխանությունը պահելը դարձավ կյանքի ու մահվան հարց: Ուստի դրա համար ձեռնարկվեցին բոլոր կարելի ու անկարելի միջոցները, առաջին հերթին իրենց համար անցանկալի ու հնարավոր վտանգավոր մարդկանց ու կադրերին շարքից հանելու կամ ֆիզիկապես վերացնելու համար: Այդ նպատակով Ստալինին պատրաստ էին ծառայելու պատժիչ և մյուս համապատասխան մարմինները (ներքգործօղկոմատ, դատախազություն, դատարան, կուսկենտկոմ և այլն): Ըստ որում, վերափոխվում էր նաև օրենսդրությունը:

Այսպես, հենց Կիրովի սպանության օրը՝ 1934 թ. դեկտեմբերի 1-ին, ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը որոշում ընդունեց «խորհրդային հանրապետությունների գործող քրեական-դատավարական օրենսդրություններում փոփոխություններ մտցնելու մասին»: Որոշումը վերաբերում էր «ահաբեկչական կազմակերպություններին»: 1937 թ. սեպտեմբերին նույնպիսի որոշում ընդունվեց «հակահեղափոխական վնասարարության ու դիվերսիաների գործերի» հետաքննության կապակցությամբ: Այդ օրենքների համաձայն՝ դատական գործը լսվում էր առանց կողմերի (մեղադրության և պաշտպանության) մասնակցության, դատավճիռը չէր կարող բողոքարկվել և ի կատար էր ածվում անմիջապես: Օրենքի կամայական մեկնաբանությամբ էր գործում օրենքի առաջին պաշտպան կոչված ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազը՝ Վիշինսկին: Ըստ նրա՝ մեղադրանքի հիմք, ապացույց կարող էր ծառայել մեղադրյալի խոստովանությունը՝ «ապացույցների թագուհին»: Գործնական տարածում էր գտել և արդարացվում էր մեղադրյալներին տանջելը և կտտանքը: Սոցիալիստական օրինականության և մարդու իրավունքների պաշտպանության մասին խոսելն ավելորդ էր: Այն երկրի նոր սահմանադրության մեջ արձանագրվել էր հռչակած լինելու համար:

Ստեղծվեցին արտադատարանական մարմիններ՝ «Հատուկ խորհրդակցություններ» և «Եռյակներ»: Ակտիվ գործունեություն ծավալեցին ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի, հանրապետության գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի և Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի զինվորական տրիբունալի նստաշրջանները: Առաջինը կազմակերպում էր նաև արտագնա նստաշրջաններ: Հայտնի է, որ նա գործել է ԽՍՀՄ 60 քաղաքներում: Այս մարմինների վճիռները գերազանցապես պատժի առավերագույն չափն էր՝ գնդակահարությունը: Միայն ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի և նրա արտագնա նստաշրջանների կողմից 1936 թ. հոկտեմբերի 1–ից մինչև 1938 թ. սեպտեմբերի 30–ը, այսինքն՝ երկու տարվա ընթացքում, դատավճիռ է կայացվել շուրջ 36 հազար մարդու նկատմամբ, այդ թվում՝ 30,5 հազարը՝ գնդակահարություն և 5600՝ բանտարկություն⁸:

1930–ական թվականների երկրորդ կեսին Կառլինյան «նոր կուրսի» տությունը դարձյալ Ստալինի իշխանության ամրապնդումն էր, որը երկրի ղեկավարությունն իրականացնում էր իր համար վտանգ ներկայացնող կուսակցական կադրերին ու մյուս հնարավոր հակառակորդներին, բոլորովին անմեղ մարդկանց մեկուսացնելու միջոցով:

Դժվար է վերարտադրել քաղաքական ու բարոյահոգեբանական իրադրությունը, որ հաստատվել ու տիրում էր երկրում նշված տարիներին: Առավոտյան մարդիկ արթնանում էին և շտապում տեղեկանալ, թե գիշերը ում են տնից տարել: Վախն ու կասկածը տիրել էր բոլորին: Մատնությունը ստացել էր համատարած բնույթ: Գործակալական ցանց էր ստեղծվել ամենուրեք՝ քաղաքացիական բնակչության միջավայրում, աշխատավայրում, բանտում ու աքսորավայրում: Նույնիսկ գեղարվեստական գրականությունն անկարող է նկարագրել այն սարսափելի ու ահավոր վիճակը, որ ապրեցին խորհրդային մարդիկ այն տարիներին:

Տարօրինակ է, որ այս ամենը գործում ու տիրում էր պատմական այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ ԽՍՀՄ–ում տեղի էին ունենում վիթխարի առաջադիմական գործընթացներ, կառուցվում էին հազարավոր գործարաններ, մարդիկ աշխատում էին արտադրական վերելքով: Միաժամանակ, հատկապես մամուլի կողմից, այն քարոզն էր տարվում, թե իբր այդ նույն աշխատավորների ձերբակալված հարազատները ժողովրդի թշնամիներ են, վնասարարներ, հայրենիքի դավաճաններ: Մամուլը աշխատավոր մարդկանց էր վերագրում այն պահանջը, թե պետք

է ամենայն խստությամբ պատժել հանցավորներին: «Մարդը ամենաթանկ կապիտալն է» ստալինյան կարգախոսը այդպիսին էր առերես: Իրականում մարդուն դարձրել էին անարժեք:

Բռնությունների ծավալումը ինչպես կուլակաթափության տարիներին, այնպես էլ 1930–ական թվականների երկրորդ կեսին ուներ նաև իր, այսպես կոչված, տնտեսական կողմը, այն է՝ Սիբիրի և այլ վայրերի շինարարության ապահովումը ձրի բանվորական ուժով: Այդ կառույցներն էին Մոսկվա–Վոլգա և Բելոմորսկ–Բալթիկա ջրանցքները, Վորկուտայի կոմբինատը, Բայկալ–Ամուրյան երկաթուղին (ԲԱՄ) և այլն: Շարունակվում էր անտառանյութի և այլ հումքի արտահանումը արտասահման: Բանվորական ուժն ապահովում էին Միացյալ պետքաղվարչության, ապա ՆԳԺԿ–ի մարմինները՝ ուղղիչ–աշխատանքային գաղութների միջոցով: Դրանց կառավարումը կենտրոնացած էր ճամբարների պետական վարչությունում (ԳՈՒԼազ), որն սկզբում գտնվում էր ՄՊԶԿ–ի, այնուհետև ՆԳԺԿ–ի համակարգում: Այս գերատեսչության գործունեությունը պահվում էր խիստ գաղտնի, որն այնուհետև բացահայտվեց նախկին տառապյալ Ա. Ի. Սոլժենիցինի կողմից՝ «Արշիպեւլազ ԳՈՒԼազ» գրքի միջոցով: 1930–ական թվականների սկզբի 200 հազարի դիմաց տասնամյակի կեսերին ԳՈՒԼազն ուներ 800 հազար, իսկ վերջերին՝ 1,6 միլիոն մարդ: 1930–1953 թթ. ընթացքում ԽՍՀՄ համակենտրոնացման ճամբարներով ու գաղութներով անցել է 18 միլիոն մարդ, որի մեկ հինգերորդ մասը ունեցել է քաղաքական մեղադրանք⁹:

Մանրամասն տվյալներ է հայտնում «Արգումենտի Ի Ֆակտի» թերթի 1989 թ. հրապարակումներից մեկը, որի հեղինակն է Վ. Ն. Չենսկովը: 1940 թ. մարտի 1–ի դրությամբ ԳՈՒԼազի համակարգում եղել է 53 ճամբար, 425 ուղղիչ աշխատանքային գաղութ (արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինարարական, ինչպես նաև անչափահասների): ճամբարների և գաղութների «բնակիչների» ընդհանուր թիվը համընկնում է վերը բերված տվյալներին, իսկ հակահեղափոխական կամ քաղաքական գծով ձերբակալվածների տեսակարար կշիռը կազմում էր ընդհանուրի 26,5%–ը՝ 1934 թ., 12,8%–ը՝ 1937 թ., և 33,1%–ը՝ 1940 թ.: Լրացնենք միայն որոշ կարևոր տվյալներ: «ԳՈՒԼազի ճամբարային բնակչության շարժը» տեղեկանքը տվյալներ է պարունակում ճամբար եկողների, հեռացողների, նաև մահացածների ու փախչողների և առկա «բնակիչների» մասին՝ ըստ տարիների, 1934 թ. մինչև 1947 թ.: Միայն

1934–1940 թթ. 7 տարվա ընթացքում ճամբարներից փախուստի էր դիմել մոտ 324 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը, սակայն, վերադարձվել էր, այսինքն՝ բռնվել էր: Իսկ նույն ժամանակամիջոցում մահացել էր 288 հազար մարդ: Հետաքրքիր են նաև ճամբարներում գործող գործակալական ցանցի վերաբերյալ տվյալները: Դրանք բերվում են 1947 թ. դրությամբ՝ նշելով, որ 10 տարի առաջ, այն է՝ 1937 թ., տվյալները դրանից պակաս են եղել 8 անգամ (1947 թ. գործակալական-իրազեկող ցանցում ընդգրկված էր ձերբակալվածների 8%-ը կամ 139 հազար մարդ): Ցանցը բաղկացած էր ռեզիդենտներից, գործակալներից և լրտուներից, ինչպես նաև հակափախուստային գործակալական-լրտուական կազմից:

Հրապարակման հեղինակը հայտնում է նաև այն մասին, որ իր ուսումնասիրած փաստաթղթերը տվյալներ են պարունակում բանտարկյալների ազգային կազմի մասին ևս¹⁰: Սակայն դրանք հոդվածում չեն բերվում:

ԽՍՀՄ պետական անվտանգության կոմիտեի տվյալներով՝ 1930–1953 թթ. հակահեղափոխական, պետական հանցանքներ գործելու և այլ մեղադրանքներով դատական և արտադատական մարմինների կողմից դատավճիռներ ու որոշումներ են կայացվել 3.778.234 մարդու նկատմամբ: Նրանցից 786.098-ը գնդակահարվել է¹¹:

Քաղաքական բռնություններով ու գնդակահարություններով, սակայն, չեն սահմանափակվում ստալինյան բռնակալության բուն զոհերի թիվը և ԽՍՀՄ ժողովուրդների կրած զրկանքները: Դրանց պետք է ավելացնել նաև կուլակաթափության (1930–1932 թթ. և հետագա տարիներ՝ մեկ միլիոն մարդ) և դարձյալ կուլեկտիվացման հետ կապված սովամահության (Ուկրաինա, Հյուսիսային Կովկաս, Ղազախստան և այլն, 1932–1933 թթ.՝ 2,8 միլիոն մարդ) հետևանքները: 1926, 1937 և 1939 թվականների մարդահամարների և այլ տվյալների հիման վրա տվյալ հարցերի ուղղությամբ ուշագրավ հետազոտություն է կատարել նախկին ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության կենտրոնական պետական արխիվի (այժմ՝ Ռուսաստանի տնտեսության պետական արխիվ) տնօրեն Վ. Վ. Ցապլինը:

Նրա հրապարակած տվյալների համաձայն 1927–1938 թթ. ընթացքում սովամահ է եղել և բանտարկության վայրերում ոչնչացել մոտավորապես 7,9 միլիոն մարդ: Երկրի բնակչության կորուստների տվյալների

վրա հեղինակն ավելացնում է նաև այն 2 միլիոն մարդկանց, ովքեր ստիպված են եղել հեռանալ Խորհրդային Միությունից: Ընդ որում, միայն բանտարկյալների թիվը և՛ 1937, և՛ 1939 թվականների համար նա ցույց է տալիս 3 միլիոն:

Չնայած Ցապլինի ուսումնասիրությունը կատարված է պաշտոնական վիճակագրական տվյալների հիման վրա, այնուամենայնիվ, ստացած արդյունքները նա վերջնական չի համարել, անհրաժեշտ գտնելով լրացուցիչ համակողմանի հետազոտությունը՝ «30-ական թվականներին բռնաճնշումներից տուժածների ընդհանուր քանակը պարզելու համար»¹²:

Նշենք, որ բանտարկյալների թվի վերաբերյալ Ցապլինի տվյալները հաստատվում են այլ տվյալներով ևս, որոնք բերվում են ըստ կատեգորիաների (1939 թ. համար): Կարծում ենք, որ դրանք ևս կարող են հետաքրքրել ընթերցողին, ուստի ներկայացնում ենք ստորև¹³.

ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ ԳՈՒԼԱԳ-ի ուղղիչ աշխատանքային ճամբարներ՝	..1.317,2 հազ.
Ուղղիչ աշխատանքային ճամբարներ՝365,2
ԽՍՀՄ բանտեր՝350,5
ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ ԳՈՒԼԱԳ-ի աշխատանքային վայրեր՝990,5
Ընդամենը՝3.013,4

Նշենք, որ ձերբակալվածների, բանտարկյալների ու աքսորականների տարբեր խմբերի վերաբերյալ տվյալները ձեռք են բերվել առանձին ուսումնասիրություններ ու հաշվարկներ կատարելու օգնությամբ: 1937 և 1939 թվականների մարդահամարների ժամանակ հատուկ հրահանգներ են գոյություն ունեցել ՆԳԺԿ-ի համակազմի (կոնտինգենտ) մարդահամարի անցկացման համար: Համակազմը ստորաբաժանվել է A, B և B խմբերի: Վերջին խումբը ներկայացնում էին բանտերում, աքսորավայրերում ու ճամբարներում գտնվողները: Տվյալ համապատասխան տվյալների ու փաստաթղթերի հիման վրա կատարած հետազոտության արդյունքներին է վերաբերվում “Социологические исследования” հանդեսում տպագրված հոդվածներից մեկը: Ըստ դրա¹⁴ 1937 թ. մարդահամարի ժամանակ ԽՍՀՄ ճամբարներում, բանտերում ու աշխատանքային բնակավայրերում գրանցվել է 1,8 միլիոն, իսկ 1939 թ. մարդահամարի ժամանակ՝ 2,6 միլիոն մարդ¹⁴, որը մի դեպքում մեծ, մյուս դեպքում զգալի չափով տարբերվում է վերը բերված տվյալներից:

Հողվածում տվյալներ են բերված նաև ըստ ԽՍՀՄ վարչական բաժանման, սակայն դրանք չեն ստորաբաժանվում ըստ երեք համակազմների: 1937 թ. Հայկական ԽՍՀ-ի համար Ե և Ե խմբերի միացյալ տվյալն է 4169 մարդ, իսկ 1939 թ. բոլոր 3 խմբերի գումարն է 7731 մարդ: Նույնիսկ ստորաբաժանված տվյալներ ունենալու դեպքում իրական պատկեր չէր ստացվի, քանի որ հանրապետության բանտարկյալները ցրված էին գրեթե ամբողջ ԽՍՀՄ տարածքով մեկ:

Ավելացնենք, որ բերված տվյալների մեջ չեն առանձնացված քաղաքականներն ու քրեականները:

Առանձին ուսումնասիրության հեղինակ՝ իրավագետ Ստեցովսկին հանրագումարի է բերել բռնաճնշումների վիճակագրությունը: Այսպես՝ կուսկենտկոմ ներկայացված ՊԱԿ-ի տվյալներով 1935–1941 թթ. ԽՍՀՄ-ում ձերբակալվել է 19840 հազար «ժողովրդի թշնամի», որից 7 միլիոնը գնդակահարվել է: 1954 թ. հրուշչովին ներկայացվել է տեղեկանք այն մասին, որ 1921–1954 թթ. բռնաճնշման է ենթարկվել 3777320 մարդ, որից 642980-ը գնդակահարվել են: ՊԱԿ-ի այլ տվյալներով՝ գրեթե նույնքան են 1930–1953 թթ. տվյալները¹⁵: Ավելի տարբեր և հիմնազուրկ են լրագրողների ու գրողների, հրապարակումների: Անկախ տարբերություններից՝ սրանք սարսափելի տվյալներ են, որոնց էությունը այլ կերպ չես անվանի, քան ինքնասպանություն, բայց հանուն ինչի՞... Տեղի էր ունենում ներհամակարգային ջարդ՝ «մեծ ահաբեկչություն», ի տարբերություն դասակարգային թշնամու նկատմամբ գործադրված «կարմիր ահաբեկչության»: Ահաբեկչության կազմակերպիչը և գլխավոր պատասխանատուն պետության գլուխ Ստալինն էր, իշխանության մեջ իր ամենամոտիկ շրջապատով՝ հանձինս Մոլոտովի, Կազանովիչի, Վորոշիլովի, Ժդանովի, Միկոյանի, Մալենկովի և այլոց: Բռնաճնշումների անմիջական գործադրողներն էին ՄՊԶԿ-ՆԳԺԿ-ի ղեկավարներ Յագոդան (1934–1936 թթ.), Եժովը (1936–1938 թթ.), Բերիան (1938–1945 թթ.), երկրի գլխավոր դատախազ Վիշինսկին (1935–1939 թթ.) և ուրիշներ:

Ստալինի մահից (1953 թ.) հետո վերանայվեցին 1930-ական թվականներին և հետագա տարիներին անհիմն բռնաճնշման ենթարկված բոլոր մարդկանց գործերը և նրանք բոլորը արդարացվեցին:

ՉԼՆԻՎԼԾԼՅԻՆ ԲԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԿԻՉԲԸ

ԽՍՅՄ կենտրոններում (Լենինգրադ՝ Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա և այլն) սկսված զանգվածային բռնություններն իրենց արծազանքը գտան նաև Հայաստանում և մյուս հանրապետություններում: Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումները սկիզբ առան հիմնականում 1936 թ. կեսերին, առիթ ծառայեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1–ին քարտուղար Աղասի Խանջյանի սպանությունը: 1937 թ. սարսափելի տարի դարձավ երկրի պատմության մեջ, երբ բանտարկությունն ու զնդակահարությունը հասան անասելի չափերի, շարունակվեցին 1938–ին, ապա նվազեցին:

Խանջյանի սպանությունը տեղի ունեցավ 1936 թ. հուլիսի 9–ին Թիֆլիսում, ուր նա մեկնել էր Անդրերկրկոմի բյուրոյի նիստին մասնակցելու համար: Բյուրոն քննարկել էր Անդրներքգործօղկոմի հաղորդումը Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում հակահեղափոխական, տրոցկիստական խմբերի բացահայտման մասին: Դրան նախորդած ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հունիսյան պլենումում Յագոդան հաղորդում էր արել երկրի տարբեր վայրերում տրոցկիստական կազմակերպությունների հայտնաբերման մասին: Նման խմբակներ էին «բացահայտվել» նաև Հայաստանում: Ինչպես նշված է Խանջյանի մահվան առթիվ սպանության հաջորդ օրը, հուլիսի 10–ին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ուղարկած հեռագրում, բյուրոն կուսկազմակերպությունների ու նրանց ղեկավարությունների ուշադրությունը սրել է տրոցկիստական կազմակերպությունների հայտնաբերման ու մերկացման ուղղությամբ: Անդրերկրկոմի քարտուղար Բերիան Խանջյանին քննադատել էր այն բանի համար, որ նա Հայաստանում անբավարար զգոնություն է հանդես բերել նախկին լուսժողկոմ, մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի նախկին տնօրեն, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ներսես (Ներսիկ) Ստեփանյանի գործի՝ նրա տրոցկիստական, ազգայնական, ահաբեկչական հայացքների նկատմամբ¹⁶:

Բանն այն է, որ իսկապես ՅԿ(բ)Կ կուսակցական վերահսկողության հանձնաժողովում (ԿՎԴ) կեղծ դիմում էր եղել Ն. Ստեփանյանի վերաբերյալ: Դիմումը քննարկվել և ընդունվել էր որոշում, որ այն անհիմն է: Ներսիկ Ստեփանյանը հանրապետության աչքի ընկնող պետական ու կուսակցական գործիչներից էր, համարձակ մտածող ու լավագույն տեսաբան: Խանջյանը իրավացի կերպով թույլ չէր տվել անհիմն կուսակցական տույժ տալ ազնիվ կոմունիստին ու քաղաքացուն¹⁷: Սակայն ԽՍՀՄ-ում ստեղծված քաղաքական իրադրության պայմաններում արդարության մասին խոսելն ավելորդ էր: Եվ, այնուամենայնիվ, Ներսիկ Ստեփանյանը 1936 թ. մայիսի 21-ին ձերբակալվեց Մուղղուսու գրության հիման վրա հանրապետության դատախազ Պ. Թորոսյանի մակագրած թույլտվությամբ: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ ՅԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն Կենտկոմի անդամ Ներսիկ Ստեփանյանին ձերբակալելու թույլտվության հարցը քննարկել է հետին թվով՝ մայիսի 26-ին: Ընդ որում որոշման տակ ստորագրել է Ամատունին և ոչ թե նիստին ներկա գտնվող Խանջյանը¹⁸:

Ներսիկ Ստեփանյանի փաստը, ինչպես կտեսնենք, Բերիան լավագույնս օգտագործեց Խանջյանին ճնշելու համար: Այդ բանում նրան օգնում էին իր դրածոները (Մուղղուսի, Ակոպով, Ամատունի, Ծատուրով և ուրիշներ), որոնց մեծ մասը գործուղվել էր Թիֆլիսից և աշխատում էր ծանր մթնոլորտ ստեղծել Խանջյանի շուրջը: Բերիան Ստալինի աջ թևն էր Անդրկովկասում, հետագայում՝ Մոսկվայում, երբ 1938 թ. դարձավ ԽՍՀՄ ներքգործող կոմ:

Բերիան նախկինում եղել էր մուսավաթական գործակալ և դրա համար պետք է որ անհանգստություն ունենար և գործեր ըստ այդմ: Ընդ որում, ինչպես Բերիայի դեմ հանդես գալու, այնպես էլ Ստալինին զսպելու փորձեր տեղի են ունեցել, սակայն անհաջող: Այսպես, Ստալինի գինակից և ընկեր Օրջոնիկիձեի նման փորձերն ավարտվեցին նրանով, որ Օրջոնիկիձեն «հանկարծամահ» եղավ 1936 թ.: Իսկ խորհրդային դիվանագետ Ռասկոլնիկովը չվերադարձավ հայրենիք և բաց նամակով խստագույնս դատափետեց Ստալինին:

«Վաղ, թե ուշ,— գրել է նա,— խորհրդային ժողովուրդը Ձեզ կնստեցնի մեղադրյալների աթոռին որպես գլխավոր վնասարարի, ժողովր-

190827

դի իսկական թշնամու, սովի ու դատական կեղծիքների կազմակերպչի»¹⁹:

Ինչ վերաբերում է արտասահման արտաքսված և Մեքսիկայում բնակվող Տրոցկուն, ապա նա մշտապես էր հանդես գալիս ստալինյան բռնակալության դեմ, որի համար Ստալինը կազմակերպեց նրա սպանությունը 1940 թ.: Նշենք, որ Տրոցկու հարցի լուծման հետ մեկտեղ ստալինյան ղեկավարության համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև կուսակցական ու պետական ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնող շատ այլ ազգությամբ հրեա գործիչներից ազատվելը: Շատ հեղինակներ «հրեական խնդիրը» դիտարկել են բռնությունների գործադրման պատճառների տեսանկյունից, որպես ստալինյան քաղաքականություն:

Արտասահմանում մնալը այնտեղ ծառայող խորհրդային մարդկանց համար դարձավ ստալինյան կարգերից դժգոհության արտահայտության ձևերից մեկը: Հեղինակներից մեկը հարցն ուսումնասիրել է 1920–ական թվականների և 1930–ական թվականների սկզբի համար: Նրա տվյալներով մինչև 1930 թ. հունիս ամիսը ԽՍՀՄ վերադառնալուց հրաժարվել էր խորհրդային տնտեսական հիմնարկությունների 277 աշխատող: Հողվածում հիշվում են նաև հայ գործիչների անուններ՝ Ջ. Լ. Տեր–Ասատուրով («Շարկ»՝ «Արևելք» արտահանման–ներմուծման խառն ընկերության բաժնի վարիչ), Ս. Ե. Երզնկյան (Ֆինլանդիայում ԽՍՀՄ առևտրական ներկայացուցիչ) և Գ. Ս. Ագաբեկով (չեկիստ): Հողվածի հեղինակ Վ. Լ. Գենիսը նոր տվյալներ է հրապարակել Սուրեն Երզնկյանի և Գ. Ագաբեկովի վերաբերյալ, որից և օգտվում ենք:

«Միկոյանի մտերիմ ընկեր» (եմիգրանտական մամուլի արտահայտությունը) Ս. Երզնկյանը (1918 թ. կոմունիստ) նախկինում եղել էր կուսակցական ղեկավար աշխատանքում, եղել էր թերթերի խմբագիր Անդրկովկասում, 1927 թ. աշխատանքի էր ուղարկվել Ֆինլանդիա: 1930 թ. Մոսկվայում նրա մասին ստացվել էր անստորագիր նամակ, թե նա «հանուն ինչ–որ ֆիննուհու դավաճանում է կուսակցությանը»: Անաստաս Միկոյանի միջոցով Երզնկյանն անմիջապես կանչվեց Մոսկվա: ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը նրան ազատեց առևտրական ներկայացուցչի պարտականությունից, իսկ մի քանի օր անց ՀամԿ(բ)Կ Կենտրոնական կուսհանձնաժողովը կայացրեց հետևյալ որոշումը. «Հիմք չկա ընկ. Երզնկյանին ներկայացնել նրան վարկաբեկող մեղադրանքներ, որ նա կուսակցության հանձնարարությամբ կարող է զբաղվել ցանկացած աշխա-

տանքով ինչպես ԽՍՀՄ–ում, այնպես էլ արտասահմանում»։ Ս. Երզնկյանը մեկնեց Ֆինլանդիա «անձնական գործերը կարգավորելու համար» և շուտով հեռագիր ստացավ անմիջապես մեկնել Մոսկվա։ Ս. Երզնկյանի վերաբերմունքը եղավ նրա չվերադառնալը ԽՍՀՄ։ Դրան հետևեց որոշումը Ս. Երզնկյանին կուսակցությունից հեռացնելու մասին «որպես բանվոր դասակարգի գործին դավաճանող»։ Այնուհետև նրա դեմ սարքվեց կեղծ մեղադրանք, թե տվել է 5 միլիոն ֆիննական մարկի կեղծ պարտամուրհակ, որից հետո Երզնկյանը հայտնվեց Յելսինգֆորսի բանտում²⁰։ Ավելի աղմկահարույց էր դիվանագետ Գ. Ս. Ազաբեկովի չվերադառնալը, քանի որ Միացյալ պետքաղվարչության արտասահմանյան բաժնի Արևելյան սեկտորի վարիչի և Թուրքիայի ու Մերձավոր Արևելքի գծով գործող գաղտնի ռեզիդենտի 1930 թ. արտասահմանում ռուսերեն հրատարակած «ՊԶՎ. Չեկիստի գրառումները» գիրքը բացահայտում էր խորհրդային հետախուզության շատ գաղտնիքներ։

Գտնվելով Փարիզում Ազաբեկովը հայտարարեց իր կապերը խզելու մասին այն ռեժիմից, որը «անտանելի կյանք է ստեղծում ԽՍՀՄ 150 միլիոնանոց վիթխարի ժողովրդի համար և իշխում է սրերի ուժով»՝ բանակի անգիտակցության և բանվորների ու գյուղացիների անկազմակերպվածության պատճառով²¹։

Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախկին քարտուղար, ԽՍՀՄ առողջապահության ժողկոմ Կամինսկին ՅամԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումներից մեկում (1937 թ.) պատրաստվում էր բացահայտել և մերկացնել Բերիային։ Կամինսկին հայտնի էր նաև Ստալինի դեմ համարձակ ելույթներով։ «Չարկավոր է Ստալինին բուժել։ Նա ծանր հիվանդ է,— ասել է առողջապահության ժողկոմը։ Այն հարցին, թե արդյո՞ք Բերիան հակակուսակցական մարդ է, Խրուշչովը 1956 թ. ԽՄԿԿ XX համագումարում անհատի պաշտամունքի մասին զեկուցման մեջ պատասխանել է. «Այո, ահազանգեր եղել են։ Դեռևս 1937 թ. Կենտկոմի պլենումում առողջապահության նախկին ժողկոմ Կամինսկին ասել է, որ Բերիան աշխատել է որպես մուսավաթական գործակալ։ Պլենումը դեռևս չավարտված՝ Կամինսկին ձերբակալվեց և հետո գնդակահարվեց»²²։ Գործակալ լինելու մասին խոստովանել է նաև ինքը՝ Բերիան։ 1933 թ. մարտին նա Օրջոնիկիձեին գրել է, թե իր մասին տարածում են «ամենանողկալի լուրեր», ապա հիշեցնում, որ իրեն մուսավաթական հետախուզություն է ուղարկել կուսակցությունը, որ 1920 թ. ԱԿ(բ)Կ Կենտկոմը (Կամինսկու մաս-

նակցությամբ) ընդունել է արդարացման որոշում²³: Բերիայի համար վտանգավոր էր նաև Անդրկովկասի իրադարձություններին լավատեղյակ հանջյանը: Նշենք, որ դեռևս 1935 թ. Վրաստանում Բերիան մահափորձ էր կազմակերպել հանջյանի դեմ: Միայն պատահականորեն հանջյանի փոխարեն զոհվեց ուրիշ մարդ:

Եվ, այնուամենայնիվ, հանջյանը զոհվեց, միայն մեկ տարի անց: Թիֆլիսում սարքված պաշտոնական հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ հանջյանը ինքնասպան է եղել: Սակայն կան տվյալներ նաև Բերիայի կողմից, վերջինիս աշխատասենյակում կատարված ոճրագործության մասին:

1956 թ. ԽՍՀՄ զինվորական դատախազ, արդարադատության գնդապետ Վիտիևսկին հանգամանորեն ուսումնասիրել է հանջյանի մահվան հանգամանքները և եզրակացրել, որ սպանություն, թե՞ ինքնասպանություն հարցի պատասխանը կարող է տալ միայն դիակի գանգոսկրի ուսումնասիրությունը²⁴: Գլխավոր զինվորական դատախազության որոշումով այդ հետազոտությունը կատարվեց 1957 թ.: «Երևանում, նույն թվի նոյեմբերի 21-ին,— կարդում ենք համապատասխան փաստաթղթում,— զննվել է հանջյանի դին: Դրա արդյունքում պարզվել է, որ բացակայում է գանգի կափարիչը, որի վրա էր, դիահերձման թիվ 38 արձանագրության պատճենի տվյալներով, հրազենով գլխին հասցված միջանցիկ վերքը՝ գլխուղեղի նյութի վնասվածքով»²⁵:

Ուրեմն՝ սպանության հետքերը վերացվել են, բնավ, ոչ պատահականորեն: Դրանք կարող էին վկայել մի բանի մասին՝ կատարվել է զարհուրելի չարագործություն, քաղաքական սպանություն: Վերջապես էական չէ՝ գործ ունենք սպանությա՞ն, թե՞ ինքնասպանության հետ: Անկախ սպանության ձևից՝ հանջյանը մնում է Բերիայի և ստալինյան կարգերի զոհը: Պատահական չէր Ստալինի ստորագրությամբ Մոսկվայից ստացված հետևյալ հեռագիրը. «ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը չի մտածում իր ներկայացուցիչն ուղարկել հանջյանի ինքնասպանության հանգամանքները հետաքննելու համար, քանի որ այդ հանգամանքները լրիվ պարզ են: Անդրերկրկոմի մյուս առաջարկությունների հետ Կենտկոմը համաձայն է»²⁶: Պարզ էր, որ առաջնորդը, Բերիայի հետ միասին, հանջյանին դնում էր քննադատության կրակի տակ: Հենց այդ ոգով անցավ Անդրերկրկոմի 2-րդ քարտուղար Ս. Կուդրյավցևի գլխավորած ղեկա-

վար կուսաշխատողների ժողովը Երևանում հենց խանջանի թաղման օրը՝ հուլիսի 12–ին: Հուլիսի 20–ին «Զարյա Վոստոկա» թերթում (ապա «Պրավդայում») տպագրվեց Բերիայի «Փոշիացնել, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» հոդվածը:

Իսկ մինչ այդ՝ 1935 թ., տպագրվել էր Բերիայի «Անդրկովկասի բուլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը» գիրքը (հայերենը՝ 1936 թ.): Նրա խնդիրը պատմությունը կեղծելն էր և Ստալինի դերը կեղծ ցույց տալը նախահեղափոխական և խորհրդային ժամանակաշրջաններում: Ծավալվեց հարձակումը խանջանի ու խանջանական կադրերի դեմ:

Խանջանը ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց որպես դրական, ազնիվ մարդ ու ղեկավար գործիչ: Մարդիկ չէին հավատում ինքնասպանության մասին պաշտոնական հաղորդագրություններին: Դժգոհություն էին հայտնում նաև նրա անշուք թաղման համար:

Հուլիսի 12–ի ժողովում քննադատական հարձակումներ եղան նաև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կուսակցական հանձնաժողովի քարտուղար Աղասի Գալոյանի հասցեին, որը պաշտպանության տակ էր վերցրել Ներսիկ Ստեփանյանին և զրպարտչի որոշում կայացրել նրա դեմ ահազանգողների մասին: Աղասի Գալոյանը հետ էր կանչվել Մոսկվայից՝ հարցաքննության համար: Բերիան Անդրերկրկոմի հուլիսի 9–ի հայտնի նիստում անձամբ հանձնարարել էր Ներսիկ Ստեփանյանի գործի հետաքննությունը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հսկողության տակ վերցնելու հետ միասին քննել նաև Աղասի Գալոյանի հարցը: Աղասի Գալոյանը անմիջապես ձերբակալվեց, ապա մահացավ բանտում 1938 թ.²⁷:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1936 թ. սեպտեմբերյան պլենումը Կենտկոմի 1–ին քարտուղար ընտրեց Ամատունուն, լսեց Մուղդուսու հաղորդումը «Ն. Ստեփանյանի, Ա. Գալոյանի, Դր. Սիմոնյանի, Բակունցի և ուրիշների հակահեղափոխական տրոցկիստական ազգայնական ահաբեկչական խմբի մասին»: Հաղորդումն ընդունվեց ի գիտություն: Պլենումում հանդես եկած Ամատունու զեկուցման հիմքում դրված էին ներքգործ-ժողովմատի կեղծ թղթերը, որոնք նա վերնագրել էր «Նյութեր ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նախկին քարտուղար Ա. խանջանի հակակուսակցական ազգային թեքումով գործունեության մասին»²⁸:

«Ազգային թեքում» ասելով պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում և հանգամանքներում հասկացվում էր ազգայնամոլություն (նա-

ցիոնալիզմ), որն օգտագործվում էր կուսակցական և քրեական մեղադրանք սարքելու համար:

Հայաստանում շատ մարդկանց գործերում էր կրկնվում նաև այդ կեղծ մեղադրանքը. «ՆԳԺԿ մարմինները Հայաստանում բացահայտել և վերացրել են հակահեղափոխական, աջ-տրոցկիստական, ազգայնական (նացիոնալիստական) կազմակերպություն, որը նպատակադրել էր խորհրդային իշխանության՝ զինված տապալումը, Հայաստանի անջատումը՝ խորհրդային Միությունից և, այսպես կոչված, «անկախ» ազգային-բուրժուական հայկական պետության ստեղծումը կապիտալիստական պետություններից մեկի հովանավորության տակ»²⁹: Ոնդ որում, ոչ մի դեպքում չի նշվել, թե որն է այդ հովանավորող պետությունը:

«Նացիոնալիզմը» քաղաքական-քրեական մեղադրանք է դիտվել ամբողջ երկրի մասշտաբով 1920–1930–ական և հետագա տարիների մեղադրական գործերում: Ուստի ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի հանձնաժողովը, որն ուսումնասիրում և վերանայում էր այդ տարիների գործերը, 1990 թ. իր նիստերից մեկում լսել է նաև Կենտկոմին կից նախկին մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի հաղորդումը «Այսպես կոչված «ազգային թեքման» մասին»: Արձանագրվել է, որ 1920–1930–ական թվականներին այսպես կոչված «ազգային թեքման» դեմ պայքարի անհրաժեշտության պատրվակով արհեստականորեն ստեղծվել էին կեղծ գործեր, հալածվել կուսակցական ու խորհրդային կադրեր, ազգային մտավորականներ: Նման հակահեղափոխական ազգայնական կազմակերպություններ իրականում գոյություն չէին ունեցել (հարցը առարկայորեն քննարկվել է այսպես կոչված «Սուլթան–Գալիևի հակահեղափոխական կազմակերպության» կապակցությամբ): Հանձնաժողովի նիստը որոշել է ի գիտություն ընդունել մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի հաղորդումը (տեղեկանք)³⁰, նաև ԽՍՀՄ դատախազության, Գերագույն դատարանի և Կենտկոմի կուսհանձնաժողովի հաղորդումները:

Ինստիտուտի «Այսպես կոչված «ազգային թեքման» մասին» հաղորդումը օգնում է վերագնահատելու նաև Հայաստանում տեղի ունեցած երևույթները, բացահայտել կեղծ մեղադրանքները: Հաղորդման մեջ օրինակներ են բերված նաև հայ իրականությունից:

«Ազգային հարցում կուսակցության քաղաքականությունը գռեկացնող ու աղավաղող» (ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1989 թ. սեպտեմբերյան պլենումի «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը ժամանակա-

կից պայմաններում» որոշումից) թեքումների բնորոշումը պատկանում է Ստալինին: Այն իր արտահայտությունը գտավ ՌԿ(բ)Կ X համագումարի (1921 թ.) նախապատրաստության թեզիսներում: Մի կողմից՝ ազգային ճնշում չտեսած վելիկոռուս կոմունիստները թերագնահատում կամ անտեսում էին ժայրամասային երկրների (հանրապետությունների) ազգային առանձնահատկությունները, մյուս կողմից՝ տեղական-արմատական ժողովուրդների կոմունիստները, որ կրել էին ազգային շահագործում և ոչ լրիվ էին ազատվել դրա նախապաշարումներից, հաճախ գերագնահատում էին ազգային առանձնահատկությունների նշանակությունը կուսակցական աշխատանքում³¹:

Ստալինյան թեզիսները քննարկվել և խմբագրվել էին Լենինի գլխավորած հատուկ հանձնաժողովում: X համագումարում արած գեկուցման մեջ (կուսակցության միասնության և անարխո-սինդիկալիստական թեքման մասին) Լենինը պարզաբանել է տվյալ հարցի էությունը. «Թեքումը դեռևս պատրաստի հոսանք չէ: Թեքումն այն է, ինչ կարելի է ուղղել: Սարդիկ ճանապարհից քիչ շեղվել են կամ սկսում են շեղվել, բայց դեռ կարելի է ուղղել: Այս էլ հենց, իմ կարծիքով, արտահայտվում է ռուսերեն “уклон” (թեքում) բառով»³²:

Առաջին անգամ «թեքում դեպի նացիոնալիզմը» արտահայտությունը ձևակերպվել է Ստալինի կողմից վրացական կոմունիստների այն մասի նկատմամբ, որը դեմ էր Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միավորմանը: «Կոմունիզմի հերթական խնդիրները Վրաստանում և Անդրկովկասում» գեկուցման մեջ (Թիֆլիս, 6 հուլիսի 1921 թ.) Ստալինը Վրաստանի կոմունիստների առաջ հերթական խնդիր էր դնում «անողոք պայքար մղել նացիոնալիզմի դեմ..., վերացնել նացիոնալիստական մնացուկները, շիկացած երկաթով ոչնչացնել դրանք..., ջախջախել նացիոնալիզմի հրեշին»³³:

Անկախությունը պահպանելու ձգտումը Ստալինը համարում էր «ազգային թեքման» («նացիոնալ-ուկլոնիզմ») ամենացայտուն արտահայտությունը, իսկ անկախ հանրապետությունների ստեղծումը դիտում «որպես խաղ»: Անկախ հանրապետությունների պաշտպաններ կային նաև Ռևրաինայի ու Բելոռուսիայի կոմունիստների միջավայրում: ՌԿ(բ)Կ XII համագումարի (1923 թ.) նախապատրաստության թեզիսներում Ստալինը, գիտակցաբար անտեսելով մեծապետական շովինիզմը, հատուկ մատնացույց էր անում ու գերագնահատում «մանրբուրժուա-

կան», «մենշևիկյան» թեքումները տեղերում, և «ազգային լիբերալիզմի» թեքումը կենտրոնում, որի մեջ նա մեղադրում էր նախ և առաջ Լենինին: Կուսակցությունն այն ժամանակ չպաշտպանեց Ստալինին և XII համագումարի բանաձևում ընդհանուր գծերով էր խոսվում «դեպի նացիոնալիզմը թեքման» մասին և առաջին պլան էր մղվում «հատուկ վտանգը» դեպի մեծապետական թեքումը, և քանի որ նացիոնալիզմի մնացուկները մեծապետական շովինիզմից պաշտպանվելու յուրահատուկ ձև էր, ուստի, ինչպես նշեց XII համագումարը, «վելիկոռուսական շովինիզմի դեմ վճռականապես պայքարելը ամենաճիշտ միջոցն է նացիոնալիստական մնացուկները հաղթահարելու համար»³⁴:

Լենինի մահից հետո և հատկապես 1920–ական թվականների վերջին «ազգային թեքում» հասկացության մեջ Ստալինը դրեց ավելի ու ավելի չարագույժ բովանդակություն, ասված է մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի նշված փաստաթղթում: Դա առնչվում էր 1928 թ. հուլիսյան պլենումում նրա առաջ քաշած այն դրույթի հետ, թե սոցիալիզմի մոտենալու հետ դասակարգային պայքարն ավելի է սրվում: Ըստ դրա՝ պայքարի սրումը իր արտահայտությունն էր գտնում «աջ թեքման» տեսքով՝ գլխավորապես կենտրոնում և բուրժուական նացիոնալիզմի թեքման ուժեղացումով՝ տեղերում: «Աջ թեքման» կողմնակիցներին վերագրվում էր ԽՍՀՄ–ում կապիտալիզմի վերականգնման ձգտումը, իսկ «ազգային թեքման» պաշտպաններին՝ ծուլումը ինտերվենցիոնիստների հետ, ովքեր նպատակ էին դրել ԽՍՀՄ–ի մասնատումը և շահագործողական կարգերի վերականգնումը: Այդ ոգով էր արտահայտվում Ստալինը ՀամԿ(բ)Կ XVI համագումարում (1930 թ.): Հաջորդ՝ XVII համագումարում (1934 թ.) նա ավելի սրեց «ազգային թեքման» բովանդակությունը: «Թեքումը դեպի նացիոնալիզմ բանվոր դասակարգի ինտերնացիոնալիստական քաղաքականության հարմարեցումն է բուրժուազիայի նացիոնալիստական քաղաքականությանը: Թեքումը դեպի նացիոնալիզմ՝ արտացոլում է «սեփական», «ազգային» բուրժուազիայի փորձերը՝ խարխլելու սովետական հասարակարգը և վերականգնելու կապիտալիզմը»³⁵: Այդպիսի թեքման վտանգ Ստալինը տեսնում էր ոչ միայն Ուկրաինայում, այլև «այլ ազգային հանրապետություններում»³⁶:

Ստալինյան դրույթները, որ ընդունվում էին կուսակցական որոշման տեղ, նպաստում էին «ազգային թեքման» նորանոր խմբերի կամ անհատների բացահայտմանն ու մերկացմանը: Այսպես՝ XVII համագու-

մարում Յարոսլավսկին հայտարարում էր, որ նախորդ համագումարից հետո «ազգային թեքումների համար կուսակցությունից հեռացվել է 800 մարդ: Եթե X համագումարի ժամանակ «ազգային թեքման» մեղադրանքը պետք է հաղթահարվեր կուսակցության ներսում, ապա 1930–ական թվականներին, ստալինյան մեկնաբանությամբ, այն կոմունիստին դուրս էր դնում կուսակցությունից:

1937–1938 թթ. «ազգային թեքման» հետ միաժամանակ ղեկավար կադրերին վերագրվում էին նաև մասնակցությունը զանազան հակահեղափոխական նացիոնալիստական կազմակերպությունների: «Այդպիսի «կապը», բացի այլ բաներից, պետք է վկայեր Ի. Վ. Ստալինի «խորաթափանցության» մասին, որը տակավին 20–ական թվականների սկզբին նկատել էր «ազգային թեքման» բողբոջները և հետևողականորեն զգուշացնում էր կուսակցությանը այն մասին, որ ժամանակի ընթացքում այն կարող է «վերասերվել»:

Փաստորեն, Ստալինը շարքից հանում էր նաև ինքնուրույն մտածող մտավորականությանը՝ իր անձնական իշխանությունը ամրապնդելու համար:

Հայաստանում ևս, ինչպես նշվեց վերևում, ըստ մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի տեղեկանքի, շատ անմեղ մարդկանց կայցրին «ազգային թեքման» և նացիոնալիզմի մեղադրանք. Խանջյան (ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1–ին քարտուղար), Սահակ Տեր–Գաբրիելյան (ՀՍԽՅ ժողկոմխորհի նախագահ), Ռուբեն Դաշտոյան (Կենտգործկոմի քարտուղար), Եղիշե Չարենց, Ակսել Բակունց, Վահան Թոթովենց, Գուրգեն Մահարի, Մկրտիչ Արմեն, Ալազան (գրողներ) և ուրիշներ:

«Նացիոնալիզմի», ինչպես նաև այլ մեղադրանքներով հազեցած էր մասնավորապես գրական կյանքը Հայաստանում 30–ական թվականների առաջին կեսին: Քննադատության սրության վրա ազդում էր նաև պաշտոնական կարծիքը, որը ներկայացվում էր կուսակցության ղեկավար մարմինների կողմից, ինչպես օրինակ՝ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1933 թ. օգոստոսի 20–ի «խորհրդային գրողների միության մասին» որոշումը³⁷: Որոշումն ուղղված էր գրողների միջավայրում խմբակային տրամադրությունների ու խմբակային պայքարի դեմ՝ հանուն «ստեղծագործական աշխատանքի զարգացման համար սկզբունքային գործարար իրադրության ստեղծման»: Խմբակային պայքար ասելով՝ հասկացվում է այսպես կոչված «Բակունցի խումբը», որը «ռապակականության» (պրոլե-

տարական գրողներ և գրականություն) ձախ հայացքների քննադատության քողի տակ անց էր կացնում իր աջ–նացիոնալիստական տրամադրությունները: Նկատի ունեին Բակունցի «ազգային առանձնահատկությունների խտացումը» արտահայտությունը (այն առաջինն օգտագործել էր գրող Սկրտիչ Արմենը), որը նշանակում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ ազգային (և ոչ թե ազգայնական կամ ազգայնամուլական) գրականության զարգացում:

Սակայն ստալինյան ամենատիրության պայմաններում ազգային շահերի պաշտպանություն փաստորեն գոյություն չուներ: Այն հասկացվում և ներկայացվում էր այնպես, ինչպես Ստալինն էր հրամայում: Այս կապակցությամբ խիստ բնորոշ և իմաստալից է Ներսիկ Ստեփանյանի օրագրություններից քաղված այն արտահայտությունը, թե «պայքար է մղվում ոչ թե կապիտալիզմի, այլ ազգայինի դեմ»:

Իր ինտերնացիոնալիզմը ապացուցելու համար Բակունցը ստիպված եղավ հենց նույն թվականին գրել հատուկ գրական գործ՝ «Երիմենյան մանրէ» խորագրով, որը, սակայն, չի պահպանվել (մինչև այժմ չի գտնվել) և կորել է հեղինակի ձերբակալությամբ: Գիրքը ժամանակին չի տպագրվել, որին դեմ է եղել նաև Խանջյանը, գործելով հօգուտ Բակունցի, որովհետև գրական գործը ուղղված է եղել հայ մտավորականության, որպես նացիոնալիստական հայացքներ կրողների, դեմ:

Ամենայն հավանականությամբ այդ ստեղծագործությունն է նկատի ունեցել Բակունցը, երբ իր բանտային նամակներից մեկում գրել է (6 հոկտեմբերի, 1936 թ.). «Ես հայկական ազգայնականության դեմ ուղղված առաջին գրքի հեղինակն եմ: Առ այսօր այն միակն էլ մնում է: Խորհրդային Չայաստանի գրողներից և ոչ մեկը այդ թեման չի արծարծել»³⁸:

Ակսել Բակունցին վերագրում էին հակահեղափոխական խմբի անդամ լինելու, աջ–տրոցկիստական, ահաբեկչական հայացքներ պաշտպանելու և ազգայնական սկզբունքներ քարոզելու մեղադրանքներ: Ըստ մեղադրական եզրակացության՝ Բակունցը անդամակցել էր մի կազմակերպության, որն իրականացրել էր Կիրովի սպանությունը և ահաբեկչություն նախապատրաստել կուսակցության ու կառավարության ղեկավարների (Ստալին, Բերիա) նկատմամբ: Բակունցը և Չարենցը կազմակերպել էին հայ գրողներից բաղկացած հակահեղափոխական խումբ: Բակունցը կապ էր ստեղծել Վաղարշակ Տեր–Վահանյանի միջոցով, Մոսկվայի համանման կազմակերպության հետ: Այսպիսին էր այն

մեղադրական եզրակացությունը, որ հաստատել էր Մուղղուսին և ստորագրել նրա տեղակալ Գևորկովը:

1937 թ. հուլիսի 8-ին միաժամանակ գնդակահարվեցին Ակսել Բակունցը, Ներսես (Ներսիկ) Ստեփանյանը, գրականագետ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը և ուրիշներ:

Չարենցին որոշ ժամանակ չէին ձերբակալում, հաշվի առնելով նրա վատառողջությունը, սակայն նրանից ստորագրություն էր վերցվել, ըստ որի՝ նա մինչև դատավարությունը Երևանից չպետք է բացակայեր:

Չարենցի վրա արդեն մեղադրանք էր ձևակերպվում: 1936 թ. նոյեմբերի 9-ին հանրապետության ՆԳՎ-ի պետական անվտանգության վարչության գաղտնի բաժնի 4-րդ բաժանմունքի պետ Ե. Նիկողոսյանը, գաղտնի բաժնի պետ Գևորկովի համաձայնությամբ, կայացրել է տվյալ համապատասխան որոշումը. քրեական օրենսգրքի 67–68 հոդվածներով (հակախորհրդային քարոզչություն և այդ ուղղությամբ կազմակերպչական գործունեություն) մեղադրվող Ե. Ա. Սողոմոնյան–Չարենցի նկատմամբ քննությունից և դատարանից խուսափելը կանխելու միջոց ընտրել ստորագրություն վերցնելը Երևանից չմեկնելու մասին մինչև դատավարությունը: Հաշվի էր առնվում նրա «հիվանդ վիճակը»: Հետո ավելացան քրեական օրենսգրքի այլ հոդվածներ ևս:

Իրավապահ մարմինները Չարենցին հետևում էին ավելի վաղ, 1935 թվականից³⁹:

1935 թ. հարցաքննություններում քննիչները փորձել են Չարենցին վերագրել մասնավորապես ահաբեկչության մտադրություն այս կամ այն կուսակցական ու պետական գործչի նկատմամբ⁴⁰: «Նողկալի զրպարտություն»,— եղել է Չարենցի պատասխանը՝ «ահաբեկչական տրամադրությունների մասին» հարցին: «Կիսալուրջ, զայրացած խուսակցությունը ես ահաբեկչական տրամադրությունների արտահայտություն չեմ համարում»:

1936 թ. հարցաքննություններն անց են կացրել Գևորկովը, Նիկողոսյանը: Չարենցը մերժել է ընդունել մեղադրանքները, այդ թվում նաև «Ով հայ ժողովուրդ, քո փրկությունը քո միասնության մեջ է» բանաստեղծական մտքին («Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի «Պատգամ» բանաստեղծության մեջ ակրոստիքոս) նացիոնալիստական բովանդակություն կպցնելը: Չնայած այդ ամենին, քննիչ Ա. Ինսեկյանը 1937 թ. հուլիսի 26-ին, իբրև թե նոր ստացված տվյալների համաձայն որոշեց Չա-

րենցի նախկինում ընտրված խափանման միջոցը փոխարինել բանտարկությամբ, պահելով նրան ՆԳԺԿ-ի ներքին բանտում⁴¹: Նույն օրը Սուղդուսին ստորագրեց եղիշե Չարենցի տունը խուզարկելու և նրան ձերբակալելու մասին թույլտվությունը⁴²: Չարենցի հիվանդ և տկար մարմինը անկարող էր դիմանալ բանտային պայմաններին: Նա տանջամահ եղավ և իր մահկանացուն կնքեց 1937 թ. նոյեմբերին Երևանի բանտում⁴³: Տեղն է հիշել, թե ինչպես 1926–1927 թթ., երբ մի պատահական դիպվածով Չարենցը բանտ էր ընկել, Հայաստանի իշխանավորները ամեն ինչ արեցին նրան ժամկետից շուտ ազատելու համար, իսկ 1937 թ. ստալինյան վարչախումբը արեց հակառակը, հաշվի չառնելով, թե ինչ տաղանդ է մեռցնում:

Բանտարկվեց նաև եղիշե Չարենցի կինը՝ Իզաբելլա Չարենցը, որը 1938 թ. 5 տարով աքսորվեց Ղազախստան, ամուսնու «գործը» թաքցնելու համար⁴⁴: Բանտարկվել են նաև շատ այլ շատ թե քիչ աչքի ընկած մտավորականների և այլ գործիչների կանայք:

1955 թ. ԽՍՀՄ դատախազությունը կարծեց եղիշե Չարենցի (Սողոմոնյանի) մեղադրական գործը նրա գործողություններում հանցակազմի բացակայության պատճառով:

Գրողների մեկուսացումով շրջանառությունից հանվում էր նաև նրանց գրական ժառանգությունը: Կուսակցական որոշումներով վաճառքից ու գրադարաններից հանվեցին հարյուրավոր անուն գեղարվեստական, ինչպես նաև այլ ձերբակալված հեղինակների գրքեր: Արգելք դրվեց նաև նախախորհրդային ժամանակաշրջանի այն գրողների վրա, որոնք համարվում էին «նացիոնալիստական» (Բաֆֆի, Ռ. Պատկանյան, Ալիշան, Պեշկոթաշյան, Ծերենց և ուրիշներ)⁴⁵:

1936 թ. վերջերին ձերբակալվեցին այսպես կոչված «Հայաստանի հակահեղափոխական տրոցկիստական նացիոնալիստական ահաբեկչական կենտրոնի» անդամներ Արսեն Եսայանը (Հայաստանի օգնության կոմիտեի՝ ՀՕԿ-ի վարչության անդամ), Արամայիս Երզնկյանը (ՀՍԽՂ ժողկոմխորհի նախագահի նախկին տեղակալ), Արտավազ Երիզարյանը (նախկին լուսժողկոմ) և ուրիշներ: Սուղդուսին անձամբ Կենտկոմին տեղեկացրեց «կենտրոնի» «բացահայտման» և նրա անդամների քննությունների ընթացքի մասին⁴⁶:

Կենտկոմի բյուրոյի որոշման մեջ մասնավորապես Արամայիս Երզնկյանի մասին նշվում էր, թե նա իսկապես խառնված է հակահեղափո-

խական, նացիոնալիստական, տրոցկիստական գործերի մեջ: Նրան ազատեցին պաշտոնից, Կենտկոմի բյուրոյի կազմից:

Կուսհանձնաժողովում քննարկվեցին այն հարցերը, որոնք Երզնկյանը դրել էր Ստալինին և Բերիային ուղարկած զեկուցագրում: Նա ընդունեց, որ ինքը ևս, որպես ժողկոմխորհի նախագահի նախկին տեղակալ, մեղքի բաժին ունի այն հարցերում, որոնցում քննադատում էր ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին և Աղասի Խանջյանին⁴⁷: Կուսհանձնաժողովի որոշման մեջ նշվեց, որ Արսեն Եսայանի, Արտո Եղիազարյանի, Արամայիս Երզնկյանի և մյուսների հակահեղափոխական, նացիոնալիստական խումբը «հայ մարտնչող նացիոնալիզմի» դիրքերից կազմակերպված պայքար է մղել Անդրերկրկոմի ու անձամբ Բերիայի դեմ: Խմբի գործունեությանն ուղղություն է տվել Խանջյանը: Իսկ ձերբակալությունից հետո քննությունը Երզնկյանից կորզել էր այն խոստովանությունը, որ ինքը եղել է Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի նացիոնալիստական խմբի անդամ: Մի այլ հարցաքննությամբ հիվանդ ու կարցերում նստած Երզնկյանը «խոստովանեց» խմբի բոլոր 13 անդամների անունները: Նա մահացավ 1937 թ. օգոստոսին: Խմբի անդամների մի մասը գնդակահարվեց, մյուսներն աքսորվեցին: 1954 թ. Արամայիս Երզնկյանի և մյուսների գործը կարճվել է մեղադրանքի ապացույցների բացակայության պատճառով⁴⁸:

Արամայիս Երզնկյանի անվան հետ կապված է մի փաստաթուղթ, որին արժե անդրադառնալ, քանզի այն շոշափում է Հայաստանի ներքին կյանքին վերաբերող հարցեր, որոնք արնչվում են հանրապետության պետական ու կուսակցական ղեկավարության գործունեության, ինչպես նաև սույն ուսումնասիրության մեջ քննարկվող հարցերի հետ: Խոսքը Ա. Երզնկյանի այն ընդարձակ նամակի մասին է, որը նա 1935 թ. օգոստոսին ուղարկել էր Ստալինի հասցեով (պատճենը՝ Բերիային): Նամակի հեղինակը, որին նամակը գրելու պահին ազատել էին ՀՍԽՅ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալի բարձր պաշտոնից, բարձրացրել է երկու խումբ հարցեր: Առաջինը տնտեսականն է, երկրորդը՝ քաղաքական-գաղափարականը: Առաջինը վերաբերում էր հիմնականում արտաբյուջետային շինարարությանը: Ինչ վերաբերում է երկրորդին, ապա այստեղ սուր քննադատության են ենթարկված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի, նրա 1-ին քարտուղար Ա. Խանջյանի քաղաքականությունը և գործունեությունը: Միայն նամակի ենթավերնագրերը կարող են գաղափար տալ

քննադատության շրջանակների մասին: Դրանք են. Գյուղում կուսակցության քաղաքականության աղավաղումների մասին: Հակապետական միտումների մասին (այստեղ նկատի ունի տնտեսական հարցերը): Տատանումներ գաղափարական ճակատում: Խանջյանի երկդիմի քաղաքականության մասին:

Երզնկյանի քննադատության մեջ կան, իհարկե, ընդունելի կողմեր, սակայն ճիշտ չէ բոլոր դեպքերում սխալների ու դժվարությունների պատճառը համարել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1–ին քարտուղար Խանջյանին, չնայած որպես հանրապետության առաջին դեմք, նա պատասխանատու էր ամեն ինչի համար: Քննադատության զգալի մասն առնչվում էր ամբողջ երկրում տիրող դրության և վարվող ընդհանուր քաղաքականության հետ, ինչպես, օրինակ, համատարած կոլեկտիվացումը և կուլակաթափությունը, գյուղատնտեսության և գյուղի համար ստեղծված խիստ ծանր դրությունը: Գաղափարական բնագավառում Խանջյանի հրահանգները, գրել է Երզնկյանը, «տատանվում են նացիոնալ–դեմոկրատական և ծախ–քյալլագյոզական բևեռների միջև»: Խանջյանը մի կողմից՝ հովանավորում է ազգայնորեն տրամադրված մտավորականությանը, մյուս կողմից՝ նրա «հրապարակային ելույթները պահանջում են «ջախջախել» նացիոնալիզմը»:

Երզնկյանը «մեծ առաջնորդին» տեղեկացրել է նաև Չարենցի նկատմամբ Խանջյանի հովանավորող վերաբերմունքի մասին, որպես նացիոնալիզմի արտահայտություն: Ահա զեկուցագրի տվյալ հատվածը. «Գիրք ճանապարհի» Չարենցի գիրքը հեղինակը նախապես կարդացել է ընկ. Խանջյանին: Վերջինս այն հավանել է որպես հանճարեղ ստեղծագործություն: Գրքի մասին Խանջյանը գրել է նույնիսկ Փարիզում գտնվող հայ կադետների Կենտկոմի նախագահ Արշակ Չոպանյանին, որը Խանջյանի նամակը հրապարակել է իր ամսագրում: Նամակում Խանջյանը Չարենցի գիրքը գնահատել է որպես «հայ գրականության գագաթ»: Բնականաբար Երզնկյանը այնուհետև պետք է գրեր, որ տպագրությունից հետո գրական–կուսակցական հասարակայնությունը գրքին տվել է բացասական գնահատական «նացիոնալիստական գաղափարներ արտահայտելու համար»:

Երզնկյանը Ստալինին խնդրում էր միջամտել Հայաստանի կուսկազմակերպության գործերի մեջ կամ հանձնարարել Բերիային «անձամբ և բազմակողմանիորեն հետազոտել ստեղծված կացությունը և ա-

նել համապատասխան եզրակացություններ»⁴⁹: Նման քննադատությունը ստեղծված պայմաններում նշանակում էր ջուր լցնել Բերիայի ջրաղացին:

Հայկական ԽՍՀ դատախազ Պ. Թորոսյանը ԽՍՀՄ դատախազ Վիչինսկուն և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ամատունուն գաղտնի գրությամբ հայտնել է 1936 թ. ընթացքում դատախազության կողմից Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի քննությանը հանձնված 662 մարդու վերաբերյալ 352 գործերի մասին: Գործերի բովանդակությունն էր՝ «հակահեղափոխական ազիտացիա–պրոպագանդա, նացիոնալիստական ու տրոցկիստական արտահայտությունների տարածում», «հակահեղափոխական կազմակերպությունների ու խմբերի (դաշնակցականներ և ուրիշներ) անդամություն», նաև բանդիտիզմ⁵⁰: Իսկ ներքգործող կոմատի տվյալներով՝ 1936 թ. ընթացքում ձերբակալվել էր 1138 մարդ: Ձերբակալվածների առաջին ամենախոշոր երեք խմբերն էին՝ «տրոցկիստականներ»՝ 417, «հակահեղափոխական նացիոնալիստական ազիտացիա»՝ 251 և «այլ հակահեղափոխական ու պաշտոնի հանցագործություններ»՝ 172 մարդ⁵¹: Մեղադրանքների տեսակները 13-ն են, բոլորը քաղաքական բնույթի:

ՆԵՐԻՇԵԱՆՆԿԱՆ ՊԼՅՔԱՐԻ ՄՐՈՒՄԸ: ՂԵՆՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՊԼԱՆՎՈՐՈՒՄԸ

1937 թ. դարձավ բռնությունների լայն ծավալման տարի, որը կազմակերպվեց կուսակցության ղեկավարության կողմից՝ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նույն թվականի փետրվարյան-մարտյան պլենումի միջոցով:

Պլենումի օրակարգի սուսկ թվարկումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ծանր ընթացքով էր շարունակվելու առաջիկա կուսակցական-պետական կյանքը: Օրակարգի հարցերն էին՝ «Բուխարինի և Ռիկովի գործը», նույն գործի վերաբերյալ պլենումի բանաձևը մշակող հանձնաժողովի զեկուցումը: Ծանր արդյունաբերության և հաղորդակցության ճանապարհների ժողկոմատների գծով «ճապոնա-գերմանա-տրոցկիստական գործակալների վնասարարության, դիվերսիայի և լրտեսության դասերը», նույնը՝ ներքգործժողկոմատի գծով: Կուսկազմակերպությունների նախապատրաստումը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրություններին՝ նոր ընտրակարգի և կուսակցական-քաղաքական աշխատանքների վերակառուցմանը համապատասխան: Կուսակցական կադրերի քաղաքական դաստիարակության և կուսկազմակերպություններում տրոցկիստական ու այլ երկերեսանիների դեմ պայքարի միջոցառումների մասին:

1936 թ. Կամենևի և Զինովևի դատավարության ժամանակ «վարկաբեկող» և մեղադրական նյութեր են թխվել Բուխարինի և Ռիկովի վերաբերյալ, որն անմիջապես օգտագործվեց ստալինյան ղեկավարության կողմից հաշվեհարդար տեսնելու նաև նախկին աջ օպոզիցիայի ղեկավարների և այլոց հետ: Փետրվար-մարտյան պլենումը Բուխարինին ու Ռիկովին հեռացրեց Կենտկոմի անդամության թեկնածությունից, կուսակցության շարքերից, և նրանց գործը հանձնեց ՆԳՎ-ին: 1938 թ. տեղի ունեցավ Բուխարինի ու Ռիկովի դատավարությունը և նրանք զնդակահարվեցին: Նրանց հետ մեղադրվող Տոմսկին ինքնասպան եղավ:

Ըստ պլենումի նյութերի՝ ծանր արդյունաբերության, հաղորդակցության ճանապարհների, ինչպես նաև մյուս ժողկոմատների համակարգում ձերբակալվել էին հազարավոր կադրեր՝ բոլոր մակարդակների, որպես տրոցկիստներ, հայրենիքի դավաճաններ, ճապոնա-գերմանական գործակալներ, դիվերսանտներ ու լրտեսներ: Միայն ձերբակալված տրոցկիստ-զինովակականների թիվը հասնում էր 18 հազարի: Ժողկոմատների զեկուցումների առթիվ ընդունված բանաձևում նշվեց, թե ժողկոմատների բազմամիլիոն աշխատավորները բուլշևիկորեն հաշվի կառնեն տրոցկիստների վնասարարական, դիվերսիոն ու լրտեսական աշխատանքի բոլոր դասերը և արագորեն կվերացնեն դրանց հետևանքները:

ՆԳԺԿ-ի կապակցությամբ նշված է, որ այն չի գտնվել իր բարձրության վրա և ժամանակին չի հայտնաբերել ու բացահայտել թշնամիներին: Եժովի ժողկոմ դառնալուց (1936 թ. հոկտեմբեր) հետո մինչև պլենումը ժողկոմատի 699 աշխատակիցներից ձերբակալվել էր 238 մարդ (34%-ը)⁵²: Մեղայական ելույթ ունեցավ նաև նախկին ժողկոմը (Յագոդա), որը մեջբերելով Ստալինի 1931 թ. արտահայտած միտքը, թե տրոցկիզմը միջազգային հակահեղափոխության առաջատար ջոկատն է, ավելացրեց, որ այդ բնորոշումն արդեն նշանակում էր «չեկիստների համար հակահեղափոխության դեմ պայքարի մի ամբողջ ծրագիր», և որ իրենք թերացել են այդ պայքարում:

Ձեկուցումով և եզրափակման խոսքով (եզրափակման կամ վերջին խոսքը, որ պրակտիկա դարձրեց Ստալինը, նրա կողմից օգտագործվում էր բոլոր հնարավոր առարկությունները չեզոքացնելու և իր խոսքը թելադրելու համար) հանդես եկավ Ստալինը: Նա ամենուրեք տեսնում էր վնասարարների, դիվերսանտների, արտասահմանի գործակալների առկայությունն ու գործունեությունը: «Մեր մի շարք ղեկավար ընկերներ,— շարունակում է նա,— ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում, ոչ միայն չեն կարողացել նկատել այդ վնասարարների, դիվերսանտների, լրտեսների ու մարդասպանների իսկական դեմքը, այլև գտնվել են այնքան անփույթ, բարեհոգի ու միամիտ, որ հաճախ իրենք են նպաստել օտարերկրյա գործակալների առաջընթացին այս կամ այն պատասխանատու պաշտոնում»: Այնուհետև Ստալինը բարձրացնում էր այն հարցը, թե ինչպես է, որ ղեկավար ընկերները, ունենալով պայքարի մեծ փորձ (նկատի ուներ պայքարը անցած 10 տարիների ընթացքում,

սկսած «Շախտիի գործից», վերջացրած Զինովկի ու Կամենևի նույնպիսի կեղծ գործով), չէին կարողացել ճանաչել «ոչխարի մորթի հագած գայլերին»⁵³: Ուստի իսկական արշավանք կազմակերպվեց այդ «գայլերին» բացահայտելու համար:

Ելնելով փետրվար–մարտյան պլենումի որոշումներից՝ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաջորդ՝ 1937 թ. հունիսյան պլենումը որոշեց ներքգործող կոմին տալ արտակարգ իրավունքներ: Ստեղծվեցին տխրահռչակ «եռյակները»: 1936 թ. ընդունված նոր սահմանադրությունը օրենսդրորեն ձևակերպել էր «հատուկ դատարանների» կազմակերպման իրավունքը (հոդված 102), ինչպես նաև ժողովրդական ատենակալների բացառումը «օրենքով հատկապես նախատեսված դեպքերում» (հոդված 103)⁵⁴:

Խորհրդային բռնությունների գործընթացներն ու պատճառներն ուսումնասիրող Յուրի Ժուկովը, որի մասին հիշվել է վերը, 1937թ. հունիս-հուլիսին կատարված բեկումը դիտարկել է որպես ստալինյան ներդեկավարության կողմից լայն ղեկավարության⁵⁵ դեմ պայքարի անհրաժեշտություն: Դա նշանակում էր հերթափոխել վերջիններիս, առաջ քաշելով նոր, երիտասարդ ու վստահելի կադրեր: Այդ տեղի էր ունենալու նոր ընտրական կարգի օգնությամբ, այլընտրանքային քվեարկության միջոցով: Ընտրական նոր օրենքը հավանության էր արժանացել ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1937թ. հունիսյան պլենումի կողմից և հաստատվել հուլիսի 7-ին ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նստաշրջանում: Պարտոկրատիայի դեմ մարտահրավերը նետված էր: Նեղ ղեկավարությունը մի անգամ ևս ամրապնդեց իր ցանկությունը՝ ստիպել լայն ղեկավարությանը, որ նա խաղաղորեն թողնի իշխանական պոստերը: Իսկ վերջինս, ի պատասխան այդ հրավերի, անցավ հակահարձակման⁵⁶:

1937թ. հունիսի 28-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն կայացրել էր հետևյալ որոշումը. «1. Անհրաժեշտ համարել պատժի առավելագույն չափի կիրառումը աքսորված կուլակների ապստամբական կազմակերպության բոլոր ակտիվիստների նկատմամբ: 2. Հարցի արագ լուծման համար ստեղծել եռյակ...»: Թվարկված է եռյակի կազմը, Արևմտասիբիրյան երկրամասի ղեկավարների մասնակցությամբ: որոշումն ընդունվել էր Արևմտասիբիրյան երկրամասի կուսկոմիտեի քարտուղար Ռ. Ի. Էյխեի նախաձեռնությամբ: Չնայած էյխեի համապատասխան գրությունը գտնված չէ, այնուամենայնիվ դրա

բովանդակության մասին եզրակացություն է արվել Կենտկոմի փետրվար-մարտյան պլենումում նրա ունեցած ելույթի հիման վրա: Արևմտյան Սիբիրում, հայտարարել է Էյխեն, գոյություն ունի «ոչ փոքր խումբ ստոր թշնամիների, որոնք փորձ կանեն շարունակել պայքարը բոլոր միջոցներով»: Ինչ որ «հակահեղափոխական ապստամբական կազմակերպություն» սպառնում է երկրամասի քաղաքական կայունությանը և ընտրական կամպանիային /նկատի ունի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները/⁵⁷:

Էյխենի նախաձեռնությունը հիմք դարձավ երեք օր անց, հուլիսի 2-ին, ընդունելու նույնպիսի որոշում երկրի բոլոր կուսկոմիտեների համար: Որոշումը նշում էր, թե նախկին կուլակներն ու քրեականները, վերադառնալով աքսորից իրենց մարզեր, գրգռում են ամեն տեսակ հակախորհրդային ու դիվերսիոն հանցագործություններ կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, տրանսպորտում ու արդյունաբերության որոշ ճյուղերում: Կենտկոմը բոլոր կուսքարտուղարներին ու ՆԳժԿ մարմիններին առաջարկեց «հաշվառման վերցնել հայրենիք վերադարձած բոլոր կուլակներին ու քրեականներին այն հաշվով, որ նրանցից ամենաթշնամական տարրերն անմիջապես ձերբակալվեն ու գնդակահարվեն, նրանց գործերն անցկացնելով վարչական կարգով, եռյակների միջոցով, իսկ մյուս տարրերին՝ պակաս ակտիվ, համենյան դեպս թշնամական, գրանցել և աքսորել շրջաններ, ՆԳժԿ ցուցումով»: Կենտկոմն առաջարկում էր հնգօրյա ժամկետում իրեն ներկայացնել եռյակների կազմը, ինչպես նաև գնդակահարության ու աքսորի ենթակա մարդկանց թվական տվյալները:

Պատվիրած լիմիտներն արագորեն հասան Մոսկվա և որոշ փոփոխություններով հաստատվեցին: Հայաստանի 500 մարդու գնդակահարության պատվերը մնաց նույնը, իսկ աքսորի 650-ը դարձավ 1000: Վրաստանի համար համապատասխան ցուցանիշներն էին 2000 և 3000, իսկ Ադրբեջանի համար՝ 1500 և 3750: Ամբողջ երկրում բռնաճնշման էր ենթարկվելու շուրջ 250 հազար մարդ: Չափաբաժինների ցուցակը, ըստ ԽՍՀՄ վարչական բաժանման, բերված է ներքոգործող կոմ Ն. Ի. Եժովի հուլիսի 30-ի հրամանում, որը վերնագրված է «Նախկին կուլակների, քրեականների ու այլ հակախորհրդային տարրերի բռնաճնշման գործողության մասին»:

Եժովը միաժամանակ բացել է «քրեականների» փակագծերը: Դրանք բանդիտներն էին /կոլեկտիվացմանը դիմադրողները/, թալանչիները, ռեցիդիվիստ գողերը, պրոֆեսիոնալ մաքսանենգները, խաբեբա-ռեցիդիվիստները և անասնագողերը:

Գյուղում բնավորվել են զգալի թվով նախկին կուլակներ, «հիմնավորում էր» հրամանը Եժովը, ավելի վաղ բռնաճնշվածներ, ճնշումներից թաքնվածներ, ճամբարներից ու աշխատանքային բնակավայրերից փախածներ, նաև բռնաճնշման ենթարկված շատ եկեղեցականներ ու աղանդավորներ: Այնուհետև հրամանում ավելանում են քաղաքական հակառակորդները, այդ թվում նաև դաշնակցականները, ինչպես նաև բանդիտական ապստամբությունների նախկին մասնակիցներ, հայրենադարձներ և ուրիշներ:

«Ժողովրդի թշնամիների» վրա գումարվում են նորերը՝ այն ընտանիքները, որոնց անդամներն ընդունակ էին ակտիվ հակախորհրդային գործողությունների /նրանք արտաքսվելու էին ճամբարներ կամ աշխատանքային բնակավայրեր/, 1-ին կատեգորիայով բռնաճնշման ենթարկվածները, որոնք ապրում էին սահմանամերձ գոտում /վերաբնակեցվելու էին նույն հանրապետության հեռավոր շրջաններում կամ մարզերում/ և խոշոր քաղաքներում, նաև Սոչիի, Գագրայի ու Սուխումի կուրորտային շրջաններում /հեռացվելու էին այնտեղից/:

Չրամանի կատարման ժամկետը 4 ամիս էր՝ օգոստոսի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 5-15-ը: Յուրի Ժուկովը ժամկետի վերաբերյալ նկատել է, որ այն հարմարեցված էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախապատրաստության ու անցկացման ժամանակի հետ: Ստեղծվում էր ահաբեկության մթնոլորտ՝ ընտրությունների գործընթացն ապահովելու համար⁵⁸:

«Շաբաթից շաբաթ,- գրել է նույնը հեղինակը,- ընդլայնվում էին զանգվածային բռնությունները, հարվածելով ոչ միայն գյուղացիությանը, այլև նրանց, ովքեր նրա դեմ սանձահարել էին քաղաքացիական պատերազմի նման մի բան»⁵⁹: Չուլիսին և հաջորդ երկու ամիսներին Կենտկոմից հանվեցին, ձերբակալվեցին, ապա գնդակահարվեցին մարզերի ու երկրամասերի 16 քարտուղարներ: Դեռևս քարտուղարի պաշտոնում գտնվողները սլաքի ծայրն ուղղեցին

Միայն 1937 թ. քաղաքական մեղադրանքով գնդակահարվեց՝ 350 հազար մարդ: Բռնաճնշման ենթարկվեց շուրջ 1,4 միլիոն մարդ⁶³:

Փետրվար–մարտյան պլենումի արդյունքները Հայաստանում քննարկվեցին մարտին կայացած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումում, որտեղ լսվեց Ամատունու հաղորդումը: Ընդունված բանաձևում և Ստալինին ուղղված նամակում հավանություն տրվեց Ստալինի հարցադրումներին, ինչպես նաև նշվում էր, որ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը բացահայտել է տեղի կուսաշխատանքի թերությունները՝ անհոգությունն ու կուրությունը, որոնցից օգտվելով՝ խորհրդային, տնտեսական, նաև կուսակցական մարմիններ են թափանցել լրտեսներ, դիվերսանտներ, վնասարարներ, հայ ժողովրդի թշնամիներ, որ կուսակցական–քաղաքական աշխատանքը վերակառուցվում է այնպես, որը բացառում է նրանց բոլորի «ստոր գործունեության հնարավորությունը»⁶⁵:

ՀԿ(Բ)Կ X համագումարում (1937 թ. մայիս) շարունակվեց հանքյանի քննադատությունը: Հարկ չկա անդրադառնալ այդ քննադատություններին: Սակայն արժե հիշատակել քննադատության մի օրինակի մասին, որն առնչվում է նաև հայ ժողովրդի պատմության որոշ խնդիրների հետ: 1936 թ. սեպտեմբերի 2–ին «մեղադրյալ» Բակունցին հարցաքննող Մուղղուսին պահանջել է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ խոսակցություն է ունեցել հանքյանը իր հետ Մոսկվայում «այսպես կոչված ուրարտացիների հարցի մասին»: Բակունցի պատասխանը եղել է հետևյալը. ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի դիրեկտոր Ա. Մելիքը (Ալեքսանդր Իվանի Մելիք–Աղաջանյան) 1935 թ. վերջերին իրեն հայտնել է Մոսկվայում լսած մի գիտական նորության մասին, թե իբր ուրարտական մշակույթը վրացական մշակույթի նախահիմքն է: Երբ այս մասին Բակունցը հիշեցրել է հանքյանին, վերջինս այն ընդունել է անտարբեր և համարել «ավելորդ շաղակրատություն»: Մի այլ անգամ, 1936 թ. հունիսին, Մոսկվայում Բակունցը հանքյանից իմացել է Ստալինի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որի ընթացքում վերջինս հայտնել է մի այլ գիտական «նորություն», որը, ըստ հանքյանի, այսպիսին է. «Այո, մեր (այսինքն՝ հայերի — Վ. Ղ.) նախնիները եղել են վրացիների նախնիները»⁶⁶:

իրենց ենթակայության տարածքների խորհրդային ղեկավարների, ժողովուրդների նկատմամբ՝ մինչև հերթը կհասներ իրենց:

Ժամանակի հետ նեղ /ստալինյան/ ղեկավարությունը համոզվում էր, որ անհիմն է երկրի մտածված ժողովրդավարացումը, որ ժողովուրդն անպատրաստ է նոր ընտրական համակարգն ընդունել և օգտագործել իր օգտին⁶⁰:

Մենք չենք կարծում, թե ստալինյան բռնությունների բացատրությունը, որ տվել է Յուրի Ժուկովը, միակ ընդունելի տեսակետն է: Կան և կարող են լինել այլ բացատրություններ ևս: Յուրի Ժուկովի մեկնաբանությունները հենվում են երկրի ներքին ու արտաքին իրադարձությունների ֆոնի վրա և առաջին հայացքից թվում տրամաբանական:

Քննարկվող քաղբյուրոյի որոշման հարցին առանձին հողվածով անդրադարձել է Իլյա Չելենինը⁶¹: 1937թ. հուլիսի 30-ի հրամանը, որը հաստատվել էր քաղբյուրոյի կողմից, չեկիստների վրա դնում էր զանգվածային բռնությունների նոր պահանջ: «Ստացվում էր տպավորություն, թե խորհուրդների երկիրը 1937թ., ինչպես քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, գտնվում էր թշնամիների օղակում»⁶²: Անմիջապես ձերբակալվելու և գնդակահարվելու էր 72 հազար մարդ /ամենաթշնամաբար տրամադրվածները/: 270 հազար մարդ ենթակա էին բանտարկության ճամբարներում ու բանտերում՝ 8-10 տարի /պակաս ակտիվ թշնամաբար տրամադրվածները և չարամիտներն ու սոցիալապես վտանգավոր տարրերը/: Առաջադրանքը սահմանված չորս ամսում կատարել չհաջողվեց և տևեց մեկ տարուց ավելի: Դրա փոխարեն պլանը գերակատարվեց: 1937թ. սեպտեմբերի վերջի դրությամբ ամբողջ երկրում ձերբակալվել էր 248,3 հազար մարդ, այդ թվում 108,1 հազարը /43 տոկոս/ որպես նախկին կուլակներ և որոնց մեծ մասը /83,6 հազար/ դատապարտվել էր գնդակահարության: Իսկ մինչև 1938թ. նոյեմբեր բոլոր ձերբակալվածների թիվը կազմեց 787397 մարդ /342 հազարի փոխարեն/: Այդ թվում գնդակահարվել էր 386798 մարդ /72 հազարի փոխարեն/: Ճամբարներ էր ուղարկվել 380559 մարդ /270 հազարի փոխարեն/: 1936թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1938թ. նոյեմբերի 1-ը «Մեծ ահաբեկություն» գոհերի թիվը կազմում է 1565041, այդ թվում գնդակահարվել էր 668805-ը:

Ձանգվածային գործողություններով պայմանավորված հնարավոր դժգոհությունների ու բողոքների դեմ պայքարելու նպատակով Ստալինը 1937թ. օգոստոսի 3-ին ստորագրեց կուսկոմիտեների քարտուղարներին հասցեագրված «Բաց ցուցադրական դատավարություններ կազմակերպելու մասին» դիրեկտիվը: Նրանում ասված է. «Վերջին ժամանակներս երկրամասերում, մարզերում ու հանրապետություններում գյուղատնտեսության բնագավառում բացահայտվել է ժողովրդի թշնամիների վնասարարական աշխատանքը, որի նպատակն է քայքայել կոլտնտեսությունները և կոլտնտեսականներին ծաղրուծանակի ենթարկելու բոլոր միջոցներով սադրել դժգոհության խոհրդային իշխանության դեմ»: Կենտկոմը եական թերություն էր համարում այն բանը, որ վնասարարների դեմ պայքարը ՆԳԺ-ն մղում էր փակ կարգով, իսկ կոլտնտեսականները չէին մոբիլիզացվում վնասարարության ու դրա կրողների դեմ պայքարելու համար:

Գյուղատնտեսության բնագավառի «ժողովրդի թշնամիների» դեմ մղվող պայքարի շուրջ կոլտնտեսականներին համախմբելու նպատակով ՀամԿ/ԲԿ Կենտկոմը կուսակցական կոմիտեներին պարտավորեցնում էր «յուրաքանչյուր մարզում ժողովրդի թշնամիների՝ գյուղատնտեսության վնասարարների դեմ կազմակերպել 2-3 բաց ցուցադրական դատավարություն, վնասարարներ, ովքեր թափանցել էին շրջանային կուսակցական, խորհրդային ու հողային մարմիններ /ՄՏԿ-ների ու շրջհողբաժինների աշխատողներ, շրջգործկոմների նախագահներ, շրջկոմի քարտուղարներ և ուրիշներ/»: Դատավարությունների ընթացքը լայնորեն լուսաբանելու էր տեղական մամուլը:

«Վնասարարության» և «ժողովրդի թշնամիների» դեմ պայքարի արդյունքներին է նվիրված ԽՍՀՄ ներքգործժողկոմի տեղակալ Մ. Ն. Մերկուլովի «1936-1938 թվականներին ԽՍՀ Միության գյուղատնտեսության մեջ վնասարարության մասին զեկուցագիրը՝ հետաքննության նյութերի հիման վրա», որի մասին խոսվում է Ձեյենինի հիշյալ հոդվածում:

Ձեկուցագիրը պատրաստվել է քաղբյուրոյում գյուղատնտեսության հարցերը համակարգող Ա. Ա. Անդրեևի պահանջով: Այն գրվել է /50 էջ/

ՀամԿ/բ/Կ 18-րդ՝ համագումարի /1939թ. մարտ/ կապակցությամբ և օգտագործվել է Ա. Ա. Անդրեևի ելույթում:

«Գյուղատնտեսությունում վնասարարական գործունեության մեջ,- ասված է զեկուցագրում,- այս կամ այն չափով ընդգրկված են եղել հողային մարմինների համակարգի հիմնական օղակները՝ սկսած բարձրագույնից /ԽՍՀՄ հողժողովումատ/ և վերջացրած ստորիններով»:

«Ժողովրդի թշնամիների», «Վնասարարների» մասին հորինվածքները և բաց դատավարությունների կազմակերպումն ուներ մեկ գլխավոր նպատակ, այն է՝ նրանց ընդունել ու ճանաչել որպես պարենային ու մյուս դժվարությունների պատճառ, ժողովրդի դժգոհության սլաքն ուղղել կեղծ ուղղությամբ, շեղել իսկական հանցավորներից:

Այսպիսով, 1937-1938թթ. տեղերից ՀամԿ/բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրո առաքվել է շուրջ 400 ցուցակ, 44 հազար մարդու համար՝ թույլ տալու նրանց ձերբակալումը: Պետք է կարծել, որ տեղական պահանջագրերի իրողությունը քաղբյուրոյի առաջադրանքների արծագանքը կամ պատասխանն էր: Թույլտվությունները մակագրել են Ստալինը, Մոլոտովը, Վորոշիլովը, Կազանովիչը, Ժդանովը, Եժովը, Միկոյանը: Այդ երկու տարվա ընթացքում բռնաճնշման ենթարկվեց շուրջ 1,4 միլիոն մարդ⁶³:

Փետրվար-մարտյան պլենումի արդյունքները Հայաստանում քննարկվեցին մարտին կայացած ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումում, որտեղ լսվեց Ամատունու հաղորդումը: Ընդունված բանաձևում և Ստալինին ուղղված նամակում հավանություն տրվեց Ստալինի հարցադրումներին, ինչպես նաև նշվում էր, որ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը բացահայտել է տեղի կուսաշխատանքի թերությունները՝ անհոգությունն ու կուրությունը, որոնցից օգտվելով՝ խորհրդային, տնտեսական, նաև կուսակցական մարմիններ են թափանցել լրտեսներ, դիվերսանտներ, վնասարարներ, հայ ժողովրդի թշնամիներ, որ կուսակցական-քաղաքական աշխատանքը վերակառուցվում է այնպես, որը բացառում է նրանց բոլորի «ստոր գործունեության հնարավորությունը»⁶⁴:

ՀԿ(բ)Կ X համագումարում (1937 թ. մայիս) շարունակվեց խանջյանի քննադատությունը: Հարկ չկա անդրադառնալ այդ քննադատություններին: Սակայն արժե հիշատակել քննադատության մի օրինակի մասին, որն առնչվում է նաև հայ ժողովրդի պատմության որոշ խնդիրների

հետ: 1936 թ. սեպտեմբերի 2-ին «մեղադրյալ» Բակունցին հարցաքննող Մուղղուսին պահանջել է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ խոսակցություն է ունեցել Խանջյանը իր հետ Մոսկվայում «այսպես կոչված ուրարտացիների հարցի մասին»: Բակունցի պատասխանը եղել է հետևյալը. ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի դիրեկտոր Ա. Մելիքը (Ալեքսանդր Իվանի Մելիք-Աղաջանյան) 1935 թ. վերջերին իրեն հայտնել է Մոսկվայում լսած մի գիտական նորության մասին, թե իբր ուրարտական մշակույթը վրացական մշակույթի նախահիմքն է: Երբ այս մասին Բակունցը հիշեցրել է Խանջյանին, վերջինս այն ընդունել է անտարբեր և համարել «ավելորդ շաղակրատություն»: Մի այլ անգամ, 1936 թ. հունիսին, Մոսկվայում Բակունցը Խանջյանից իմացել է Ստալինի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որի ընթացքում վերջինս հայտնել է մի այլ գիտական «նորություն», որը, ըստ Խանջյանի, այսպիսին է. «Այո, մեր (այսինքն՝ հայերի — Վ. Ղ.) նախնիները եղել են վրացիների նախնիները»⁶⁵:

Այս գիտական «նորությունների» մասին տեղյակ են եղել նաև ուրիշներ, որոնցից մեկը, ընդ որում Խանջյանի կադրերից, նրա մահից հետո, հարկ է համարել գրավոր ծևով և մի փոքր այլ բովանդակությամբ, հայտնել Երևանի քաղկոմի քարտուղար Ակոպովին, մեկնաբանելով, թե դրանով Խանջյանը սադրել ու ծաղրել է Ստալինին, մի ավելորդ անգամ ապացուցելով Ստալինի նկատմամբ իր երկերեսանի դիրքը⁶⁶:

1937 թ. կեսերին Մոսկվայում ձերբակալվեց և Երևան բերվեց ԽՍՀՄ թեթև արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ, Հայաստանի ժողկոմխորհի նախկին նախագահ (1928–1935 թթ.) Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Դեռևս հարցաքննություն չէր կատարվել, երբ Մուղղուսին 1937 թ. հունիսի 11-ին Ամատունուն հայտնում էր, թե «տրոցկիստական կենտրոնի» գործի կապակցությամբ քննության նյութերով մերկացվում է այդ կենտրոնի նախածեռնողների ու կազմակերպիչների ակտիվ անդամներից մեկը՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Վերջինս Երզնկյանի, Եսայանի, Տեր-Սիմոնյանի և այլոց հետ 1931 թ. կազմակերպել է, շարունակում է Մուղղուսին, այդ կենտրոնը, 14 անդամներով, որոնցից 10-ը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախկին կազմի անդամներ են: Կենտրոնը հակախորհրդային աշխատանքի մեջ ներգրավել է զգալի թվով տնտեսական ու խորհրդային աշխատողներ: Կենտրոնը իր գործունեության հիմքում, իբրև թե

ըստ մեղադրյալների խոստովանությունների, ունի դաշնակցականների քաղաքական դիրքորոշումները⁶⁷:

Խանջյանի նման Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը ևս չէր կարող տանել այն զագրելի մեղադրանքը, որ քննիչներ Ի. Գևորգյանը և Ե. Նիկողոսովը փորձում էին վերագրել իրեն: Հարցաքննության հենց առաջին օրը, օգոստոսի 21-ին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, ըստ տարբեր վկայությունների, իրեն ցած է նետել 3-րդ հարկի պատուհանից կամ նրան ցած են նետել:

Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի մահվան լուրը Ստալինն օգտագործեց Հայաստանին մի հարված ևս հասցնելու համար: Նա 1937 թ. սեպտեմբերի 8-ին նամակով դիմեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյին: Չհավատալով, թե Տեր-Գաբրիելյանն իրեն պատուհանից դուրս է նետել, Ստալինը գրում էր, թե ավելի շուտ նրան դուրս են շարտել՝ նպատակ ունենալով փակել նրա բերանը, որպեսզի «չկարողանա մերկացնել խորհրդային իշխանության թշնամիներին»: Նա նկատի ուներ «տրոցկիստներին ու այլ հակակուսակցական տարրերին», «հայ ժողովրդի թշնամիներին», որոնց ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը չէին կարող թույլ տալ, որ «ազատ շրջեն Հայաստանում, վնաս հասցնեն ժողովրդական տնտեսությանը և աղքատացնեն գյուղացիությանն ու բանվոր դասակարգին»:

Որպես առաջին միջոցառում՝ Ստալինն անհրաժեշտ էր համարում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Գուլոյանի և ներքգործժողկոմ Մուղդուսու ձերբակալումը, որոնք անմիջապես պատասխանատու էին «բացահայտված այդ բոլոր խայտառակությունների համար»: Պատասխանատվություն էր ընկնում նաև, ավարտում է նամակը Ստալինը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի վրա, որի կապակցությամբ Հայաստան գործուղվեց ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Մալենկովը՝ գործը տեղում քննելու համար⁶⁸: Ստալինի նամակով Երևան ժամանեց Մալենկովը: Իսկ մի քանի օր անց նաև Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Միկոյանը, երբ արդեն հրավիրվել էր ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենում՝ նամակից բխող միջոցառումներ իրագործելու համար: Պլենումը բացվել էր սեպտեմբերի 15-ին և ընդհատումով շարունակվեց ու ավարտվեց սեպտեմբերի 23-ին: Պլենումի վերջում թիֆլիսից Երևան եկավ Բերիան: Նախապատրաստված օրակարգի տեղը գրավել էր միայն Մոսկվայից բերված նամակը, իսկ պլենումը ղեկավարում էր Մալենկովը:

Գուլոյանը և Մուղղուսին ձերբակալվեցին անմիջապես: Պլենումի առաջին նիստում լսվեց Մալենկովի հաղորդումը «ընկեր Ստալինի նամակի մասին»: Կայացան ելույթներ, որոնք շարունակվեցին մինչև սեպտեմբերի 18-ը՝ օրական երկու նիստերով: Ելույթները փոխադարձ մերկացման խոսքեր էին, ինքնապաշտպանության ներքին բնազդից ու վախից բխող, նաև փրկության ելքից գուրկ: Անխուսափելի և որոշ էր մի շարք մարդկանց ձերբակալումը: Անորոշ էր առայժմ Ամատունու ճակատագիրը, չնայած Ստալինի արտահայտությունը, թե Հայաստանի կուսակցական ղեկավարությունը անհրաժեշտ հակահարված չի տալիս տրոցկիստներին, շատ բան էր ասում:

Սեպտեմբերի 18-ին Մալենկովի առաջարկությամբ ընտրվեց հանձնաժողով որոշման նախագիծ մշակելու համար: Նույն օրը հանձնաժողովի առաջարկությամբ պլենումի աշխատանքները մի քանի օրով ընդհատվեցին «մի շարք հատուկ հարցեր ուսումնասիրելու համար»:

Պլենումի աշխատանքը վերսկսվեց սեպտեմբերի 22-ին, երբ պետք է որոշվեր Կենտկոմի 1-ին քարտուղարի բախտը: Հանձնաժողովի հանձնարարությամբ ընթերցվեց «Ամատունու նամակը, հասցեագրված հակահեղափոխական նացիոնալիստ, ժողովրդի թշնամի Ա. Իոաննիսյանին (Հովհաննիսյան), ինչպես նաև վերջինիս հայտարարությունը Ամատունու տրոցկիստական տատանումների մասին»: Թե որոնք էին այդ նամակի և հայտարարության էությունն ու բովանդակությունը, դրանց չգտնվելու պատճառով պարզվել է առանձին մարդկանց հուշերի օգնությամբ: Ընդ որում հետաքրքիր է, որ տարիներ առաջ Ամատունին փորձել էր ձեռք բերել իրեն անհանգստացնող Աշոտ Հովհաննիսյանին ուղղված իր նամակը, սակայն դա նրան չէր հաջողվել:

Պատմությունն այսպիսին է. 1927 թ., երբ Աշոտ Հովհաննիսյանը ազատվել էր ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1-ին քարտուղարի պաշտոնից (նրա քաղաքականությունը 30-ական թվականների կեսերին որակավորում էին «սպեցիֆիկյան-դաշնակցական») և գտնվում էր Մոսկվայում, նամակով նրան դիմել էր Կարմիր պրոֆեսուրայի ինստիտուտում սովորող Ամատունին, որը սխալ չէր համարել 1-ին քարտուղարի վարած քաղաքականությունը, ավելին՝ իր ընկերների հետ միասին որոշել էին դիմել ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ՝ վերանայելու Աշոտ Հովհաննիսյանի հարցը:

Աշոտ Հովհաննիսյանը նրան պատասխանել էր գրավոր, նշելով, որ ինքը դժգոհության առիթ չունի, որ կարող է նվիրվել իր մասնագիտու-

թյանը՝ գիտական աշխատանքին (Աշոտ Յովհաննիսյանը պատմաբան էր, հետագայում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս), իսկ հետագայում, 1937 թ., հիշելով Ամատունու նամակի մասին այն հանձնել էր ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ⁶⁹:

Աշոտ Յովհաննիսյանի նամակից բացի ընթերցվեց նաև վերջինիս հայտարարությունը «Ամատունու տրոցկիստական տատանումների մասին»: Այսպիսի անակնկալ հայտարարությունը վճռում էր Ամատունու հարցը: Նրան փրկել չէր համարձակվի նույնիսկ Բերիան, որն արդեն ներկա էր պլենումում: Պլենումի 10 մասնակիցներ արտահայտվեցին «Ամատունու հարցի կապակցությամբ՝ նրա դավաճանության, երկերեսանիության, տրոցկիզմի, լոմինաձեականության (Վ. Վ. Լոմինաձեն եղել է Անդրերկկոմի 1–ին քարտուղար, 1930 թ. նոյեմբերին ազատվել պաշտոնից՝ քննադատվելով ֆրակցիոն գործունեության, «ծախ» ելույթների համար — Վ. Ղ.) և Մուղղուսու ու այլոց հակահեղափոխական կազմակերպության մեջ ունեցած դերի մասին»:

Ամատունու հարցին նվիրված նիստի վերջում հանդես է եկել քաղբյուրոյի անդամ Միկոյանը:

Պլենումի սեպտեմբերի 23–ի երեկոյան եզրափակիչ նիստում միաձայն ընդունվեցին հետևյալ որոշումները. Ա. Ամատունուն հանել Կենտկոմի 1–ին քարտուղարի, Ստ. Ակոպովին 2–րդ քարտուղարի պաշտոններից, երկուսին էլ հեռացնել Կենտկոմի կազմից ու կուսակցությունից, նրանց մասին գործերը հանձնելով ՆԳԺԿ–ի մարմիններին:

Որպես մերկացված հակահեղափոխականներ, ժողովրդի թշնամիներ՝ Կենտկոմի կազմից հանել Գուլոյանին (ժողկոմխորհի նախագահ), Մուղղուսուն (ՆԳԺԿ ժողկոմ), Գևորգովին (նրա տեղակալ), Կոստիկյանին:

Հեռացնել Կենտկոմի պլենումի անդամության կազմից և կուսակցությունից Արամ Ղաստակյանին՝ առևտրում, Նիկոլայ Կուրսելին՝ շինարարությունում (ՍԿ — «Սովպրեն»), Հայկ Յաղուբյանին՝ ֆինանսներում վնասարարության համար:

Միկոյանը ներկայացրեց Կենտկոմի քարտուղարների մասին հարցը: Որոշվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1–ին քարտուղար ընտրել Գ. Ա. Հարությունյանին, 2–րդ քարտուղար՝ Ա. Չ. Մարգարյանին և 3–րդ քարտուղար՝ Ա. Ս. Գալստյանին:

Միկոյանի և Մալենկովի ներկայացմամբ ընտրվեցին Կենտկոմի բյուրոյի կազմ 9 մարդուց բաղկացած և բյուրոյի անդամության 2 թեկնածուներ:

Միկոյանը ներկայացրեց ժողկոմխորհի նախագահի և Կենտգործկոմի նախագահի մասին հարցը: Ժողկոմխորհի նախագահ երաշխավորվեց Մ. Ն. Դանիելյանը և Կենտգործկոմի նախագահ՝ Մ. Պ. Պապյանը: Բ. Ներսիսյանն ազատվեց Կենտգործկոմի նախագահի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականություններից:

Կենտկոմի մի խումբ անդամներ և բաժինների վարիչներ գործուղվեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի տրամադրության տակ⁷⁰:

Պլենումը «բուլչևիկյան ողջույնի» հեռագրով դիմեց «հայ ժողովրդի ազատարար» Ստալինին, որն օգնել էր նրա թշնամիներին բացահայտելու և մերկացնելու համար⁷¹:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նորընտիր քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը ուղարկվել էր Թիֆլիսից, հետևաբար պետք է ընդունել, որ նա Բերիայի թեկնածուն էր: Չնայած մեկ տարի առաջ ընդունված ԽՍՀՄ նոր սահմանադրությամբ Անդրդաշնությունը վերանում էր, բայց Անդրերկրկոմը իր ղեկավարությունը շարունակում էր: Գրիգոր Հարությունյանը իր պաշտոնում աշխատեց մինչև 1953 թ.: Միաժամանակ քանի դեռ ստալինյան ղեկավարությունը շարունակում էր բռնությունների քաղաքականությունը, Հայաստանում Գրիգոր Հարությունյանը պետք է դառնար նրա կենսագործողը:

Ի տարբերություն պլենումի որոշման՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ դարձավ Արամ Փիրուզյանը: Իսկ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 2-րդ և 3-րդ քարտուղարները շուտով ձերբակալվեցին: Սեպտեմբերյան պլենումը նոր խթան տվեց բռնությունների զարգացմանը: Դրան նպաստում էր նաև ԽՍՀՄ ներքգործժողկոմատի քննիչների խումբը, Լիտվինի ղեկավարությամբ, որը Հայաստան էր ժամանել Մալենկովի և Միկոյանի հետ միասին:

Կուսակցության ղեկավարությունը ձերբակալություններն ու գնդակահարությունները ևս սկսել էր պլանավորել, արտահայտելով այն թվական ցուցանիշներով: 1937 թ. հուլիսի 11-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն ընդունել էր համապատասխան որոշում: Ինչպես նշվել է, Հայաստանին տրվել էր 500 մարդ գնդակահարելու առաջադրանք⁷²: Այն կատարելուց հետո սեպտեմբերի 22-ին Ստալինի և Եժովի անունով ու-

ղարկվեց նոր պահանջագիր, այս անգամ Մալենկովի, Միկոյանի և Լիտվինի ստորագրությամբ: «Չայաստանն իրոք մաքրելու համար,— ասված է նրանում,— խնդրում ենք թույլատրել լրացուցիչ գնդակահարել 700 մարդ՝ դաշնակներից և այլ հակախորհրդային տարրերից: Առաջին կատեգորիայի թույլտվությունը, տրված 500 մարդու համար, արդեն սպառվում է»: Պատասխանը չուշացավ: Չայաստանին թույլատրվեց նույնիսկ գերակատարել պլանը և գնդակահարությունների թիվը հասցնել մինչև 1500-ի⁷³: Կարծես թե գործ ունեն հնգամյա պլանների կատարման և ոչ թե «ամենաթանկ կապիտալ» մարդու հետ:

Գործի էր անցել «եռյակ» կոչվածը, որն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ դրված ծրագրերի կատարման մեջ: «Եռյակը» գոյատևեց 1937 թ. օգոստոսի 11-ից մինչև 1938 թ. մարտի 25-ը: Այն արտադատարանային մարմին էր, որի կազմում էին ներքին գործերի ժողկոմը (սեպտեմբերի 19-ից նոյեմբերի 2-ը՝ Գավրիլ Պետրով, ապա Վիկտոր Խվորոստյան), ՉԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1-ին քարտուղարը և հանրապետության դատախազը (այդ պաշտոնին սեպտեմբերի 19-ին նշանակվել էր Արամ Չարությունյանը):

Իր գոյության ընթացքում «եռյակը» պատժի առավելագույն չափի (գնդակահարության) որոշում է կայացրել 4603 և պատժի տարբեր ժամկետների որոշում՝ 2915 մարդու նկատմամբ⁷⁴:

«Եռյակին» հաջորդելու եկավ «հատուկ եռյակը», որոնց կազմակերպման մասին որոշում կայացրել էր ՉամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1938 թ. սեպտեմբերի 15-ին: «Չատուկ եռյակի» կազմն էր Գրիգոր Չարությունյան (1-ին քարտուղար), Վիկտոր Խվորոստյան (ներքին գործերի ժողկոմ) և Արամ Չարությունյան (հանրապետության դատախազ)⁷⁵: Գործելով 1938 թ. հոկտեմբերի 4-25-ը՝ լսել է 319 մարդու գործ, որոնցից 95-ը գնդակահարվել են, 224-ը ստացել այլ պատժաչափեր⁷⁶:

Չոկտեմբերին Լիտվինն ընդարձակ զեկուցագիր է ներկայացրել Չայաստանում իր խմբի մեկ ամսվա գործունեության մասին: Խումբը կազմակերպել էր 1183 մարդու ձերբակալությունը, այդ թվում հիշվում են 27 ղեկավար գործիչների անուններ, ինչպես նաև Երևան քաղաքի 100 պատասխանատու աշխատողներ, 936 «դաշնակցականներ»: Ձերբակալվածներից 500-ը նույն ժամանակամիջոցում դատապարտվել էին առաջին կատեգորիայով՝ գնդակահարություն (երկրորդ կատեգորիան ենթակա էր տևական բանտարկության): Լիտվինը մանրամասն

ներկայացրել է Ա. Խանջյանի և Ս. Տեր-Գաբրիելյանի «գլխավորած» «նացիոնալիստական, աջ-տրոցկիստական» կազմակերպության վնասարարական գործունեության, սփյուռքի հայ ազգային կուսակցությունների հետ ունեցած հանցավոր կապերի, հայկական դիվիզիայում քայքայիչ աշխատանքի և այլ չեղած, հորինած հանցագործությունների մասին: Չէին մոռացվել նաև պետության ու կուսակցության ղեկավարներին ահաբեկող խմբերը և այլն⁷⁷:

Մուղդուսու ղեկավարությամբ «եռյակը» 1937 թ. օգոստոսի 11–սեպտեմբերի 18 ժամանակամիջոցում 354 մարդուց գնդակահարության է դատապարտել 304–ին, մյուսները ստացել էին այլ պատիժներ⁷⁸:

Չայաստանից վերադառնալուց հետո Միկոյանը, բնականաբար, Ստալինին պետք է զեկուցեր իր առաքելության արդյունքների մասին: Դրան նա անդրադարձել է նոյեմբերի 9–ին ՅԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գր. Չարությունյանին ուղարկած գրությամբ, միաժամանակ ցուցումներ տալով հետագա գործունեության վերաբերյալ: «Ընկ. Ստալինը,— գրել է Միկոյանը,— ուշադրություն դարձրեց Չայաստանում բացահայտված վնասարարության փաստերի ողջ կարևորության վրա: Նրա վրա առավել մեծ տպավորության է գործել վնասարարների բանդայի մասնակիցների ցուցմունքների ամփոփագիրը՝ Չայաստանի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության բնագավառներում վնասարարության ձևերի ու բնույթի մասին... Դրա համար Ձեզ հիշեցնում եմ, որպեսզի Դուք, օգտագործելով Չայաստանի կոմկուսի Կենտկոմում և Ժողկոմխորհում, ինչպես նաև ՆԳԺԿ–ում եղած բոլոր նյութերը, կազմեք Չայաստանի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության վնասարարության վերացման ծրագիր: Բարի եղեք ինձ հաղորդել, թե ինչ և ինչպես եք Դուք մտածել այդ անել: Լավ կլիներ չձգձգել հարցը: Այն հետաձգել չի կարելի»⁷⁹:

«Վնասարարների» գործերի քննությունը և դատավարությունը իրենց ուշացնել չտվեցին, արագորեն գտնվեցին «հանցագործների» խմբերը: Դրանք նպատակահարմար էր որոնել գյուղատնտեսության բնագավառում: Կոլեկտիվացման պատճառով գյուղատնտեսությունը, մասնավորապես անասնապահությունը հետադիմել էին, բնակչության պարենային մատակարարումը վատացել էր: Այժմ կարելի էր ժողովրդին ցույց տալ, թե ովքեր են դրա պատճառը՝ հանձինս «վնասարարների» ու «ժողովրդի թշնամիների»: Մանավանդ հենց Ստալինն էր սեպտեմբերի

8–ի նամակուն մատնացույց արել տնտեսության վրա. «Հայաստանում, ինչպես տնտեսական, այնպես էլ կուսակցական ու մշակութային գործերը գտնվում են չափազանց վատթար վիճակում: Գյուղատնտեսությունը քայքայված է, արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությունը կանգ է առել»:

Ընդ որում դեռևս պլենումի օրերին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի որոշումով հանձնաժողով էր մեկնել Ստեփանավանի շրջան՝ անասնապահության բնագավառի վնասարարության փաստերը հետաքննելու համար: Հանձնաժողովը կանգ առավ Լոռու անասնապահական սովխոզի «վնասարարների» վրա: Հարվածային կարգով ավարտվեց նախաքննությունը և հոկտեմբերի վերջին Ստեփանավանում սկսվեց «ՀԽՍՀ հողժողկոմատի Լոռու ազնվացեղ անասունների սովխոզի հակահեղափոխական կազմակերպության» բաց դատավարությունը: Մեղադրվում էին սովխոզի 8 ղեկավար աշխատողներ: Նրանցից 3–ը դատապարտվեցին գնդակահարության, մյուսները՝ 10–25 տարվա ազատազրկման⁸⁰:

Երկրորդ նման դատավարությունը կայացավ դեկտեմբերին: Մեղադրվում էին հողժողկոմատի 8 ղեկավար աշխատողներ՝ նախկին հողժողկոմ Վարդան Մամիկոնյանը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի գյուղատնտեսության բաժնի նախկին վարիչ Միքայել Ենգիբարյանը, ժողկոմատի վարչությունների պետեր ու բաժինների վարիչներ: Նրանց մեղադրում էին հողժողկոմատի համակարգում ազգայնական, աջ–տրոցկիստական կազմակերպություն ստեղծելու, գյուղատնտեսության մեջ վնասարարական աշխատանք տանելու համար: Բոլորին դատապարտեցին պատժի առավելագույն չափին՝ գնդակահարության⁸¹:

Հանրապետության դատախազը, որը տվյալ դատավարությունում պետական մեղադրողն էր, շտապ ԽՍՀՄ դատախազ Վիշինսկուն հայտնեց դատավարության արդյունքների մասին: Այդ ստոր ավազակախումբը, ասված է գրության մեջ, մի շարք տարիների ընթացքում լայն քայքայիչ աշխատանք է տարել հանրապետության գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում, նպատակ ունենալով պայթեցնել երկրի տնտեսությունը, վարկաբեկել կուսակցության ու կառավարության միջոցառումները, որպեսզի դժգոհություն առաջացնի աշխատավոր զանգվածների շրջանում, ելնելով հակահեղափոխական կազմակերպության այն դիրքորոշումից, որ «Հայկական ԽՍՀ անջատվի Խորհրդային Միությունից և ստեղծվի բուրժուական–կապիտալիստական պետություն»

կապիտալիստական տերություններից մեկի հովանավորության տակ»⁸²: ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը հաստատեց Հայաստանի գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի որոշումը⁸³:

Հանրապետության դատախազ Արամ Հարությունյանը, որը սովյալ դատական գործի հորինողն էր, դիմել էր ստոր միջոցի, որպեսզի մեղադրյալները դատավարության ընթացքում ընդունեն իրենց վերագրված մեղադրանքները: Այդ նպատակով նրանց հավատացրել էին, թե կարևոր չէ դատարանի ընդունելիք որոշումը, մինևույն է, բոլոր դեպքերում հատուկ առաջադրանքով նրանց ծառայության են ուղարկելու արտասահման: Այս մասին վկայել են գնդակահարության դատապարտվածների հետ բանտախցերում հանդիպած ընդհանուր բախտակիցներ, ուն հաջողվել էր կենդանի մնալ մինչև կեղծ գործի վերանայումը՝ 1955 թ.: Ընդ որում Հայկական ԽՍՀ դատախազությունը նույն թվականին դիմել էր ԽՍՀՄ դատախազությանը՝ պատասխանատվության ենթարկել նախկին դատախազ Արամ Հարությունյանին և այն քննիչներին, ովքեր թույլ էին տվել կեղծարարություն և այլ ապօրինի արարքներ ինչպես սովյալ, այնպես էլ բազմաթիվ այլ «գործերի» կապակցությամբ⁸⁴:

Գյուղատնտեսության բնագավառի բազմաթիվ «վնասարարներ» բացահայտվեցին նաև մի շարք շրջաններում ու հիմնարկություններում: Զննիչները ծեծի ու կտտանքների միջոցով «մեղադրանքներ» էին կորզել նախկին հողժողկոմ Գուրգեն Գումեդինից, որի ցուցմունքներն օգտագործվեցին ինչպես հողժողկոմատի, այնպես էլ շրջանների «վնասարարներին» բացահայտելու և մերկացնելու գործերում:

Լոռու սովխոզի գործը միակը չէր Ստեփանավանի շրջանում: Սովխոզից անմիջապես հետո կազմակերպվեց շրջանի ղեկավար աշխատողների դատական գործը: Մեղադրվում էին շրջանի կուսկոմիտեի քարտուղարը, շրջգործկոմի նախագահը, Ղարաղալայի սովխոզի (վերացված) դիրեկտորը և ուրիշներ⁸⁵: Լավ է, որ այդ դեպքում գոնե գնդակահարության որոշում չկայացվեց, ինչը, դժբախտաբար, չի կարելի ասել մյուս շրջանների համար: Հայաստանի գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիան պատժի առավելագույն չափի մասին որոշումներ կայացրեց. Գորիսի շրջանում՝ մեկ, Սիսիանի շրջանում՝ 3, Հայմիստրեսում՝ 2 մարդու (շրջանային ղեկավարներ) նկատմամբ: Մյուսների համար սահմանվել էին այլ պատիժներ: 1938 թ. մայիսին գնդակահարության որոշում կայացվեց 5 «խմբապետ-մաուզերիստների» նկատմամբ,

ովքեր մեղադրվում էին 1920 թ. մայիսյան ապստամբության ժամանակ Կարսում Ղուկաս Ղուկասյանի և 8 այլ բոլշևիկների սպանության համար⁸⁶: Հայտնագործվեցին նաև Ալեքսանդրապոլի ապստամբության 3 ղեկավարներին (Փանյան, Սևոյան, Պրիբիլսկի) գնդակահարողները⁸⁷:

Ամասիայի շրջանի դատախազը հանրապետության դատախազին հայտնում էր, որ շրջանի կուսկոմիտեի քարտուղար Ընծակ Տեր-Վահանյանի մերկացումից հետո շրջանի դատախազության և միլիցիայի կողմից ձերբակալվել է 45 մարդ՝ «մուսավաթական, դաշնակցական, տրոցկիստական խմբակների անդամներ»⁸⁸: Ամասիայի շրջանի դրության մասին լրացուցիչ տվյալներով զեկուցագիր ուղարկվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ: Նշվում էր, որ կուսակցության շրջկոմը զգալի աշխատանք է կատարել կուսակցական կազմակերպությունը մաքրելու դաշնակցական, հակահեղափոխական, տրոցկիստական տարրերից և, ասես ապահովագրության համար, ավելացվում էր, թե այդ տարրերի նկատմամբ բռնաճնշումների գործադրումը անբավարար է⁸⁹:

«Վնասարարության» դեմ պայքարի միջոցառումների մասին է Կենտկոմի 1-ին քարտուղար Ամատունու կողմից 1937 թ. ամռանը Ստալինին ներկայացված զեկուցագրերից մեկը: Թվարկվում են գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, գաղափարախոսության և կադրերի գծով Հայաստանում «վնասարարության» հետևանքների վերացման ուղղությամբ իր ղեկավարությամբ կազմակերպված պայքարի ու միջոցառումների արդյունքները: Ամատունին ցեխ է շարտում հանրապետության բոլոր նախկին ղեկավարների (Լուկաշին, Աշոտ Հովհաննիսյան, Հայկ Հովսեփյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Աղասի Խանջյան) հասցեին, մեղադրելով նրանց «սպեցիֆիզմի» ու ազգային թեքման մեջ: Զննադատում է Ալ. Մյասնիկյանին, թե նա պաշտպանել է «սպեցիֆիկ» ղեկավարների, նաև Հայկազ Կոստանյանին, որը պայքար չի կազմակերպել «հայկական նացիոնալիզմի» դեմ:

Խանջյանի մերկացումից հետո անցած 10 ամիսների ընթացքում, հայտնում է Ամատունին, Հայաստանում ձերբակալվել է 1365 մարդ, որից 900-ը դաշնակ-տրոցկիստներ: 24 մարդ հեռացվել էր Կենտկոմի կազմից, որից 13-ը ձերբակալվել էին: Կասկած չկա, շարունակում է Ամատունին, որ «Հայաստանում դեռևս կան թշնամական բներ, որոնց հարկավոր է արմատախիլ անել»⁹⁰: Սակայն նրան չվիճակվեց այդ իրականացնել և շուտով վրա հասավ իր բանտարկության հերթը:

«Հայկական ԽՍՀ դատախազության մարմինների գործունեությունը,— ամփոփում էր դատախազությունը 1937 թ. իր զեկուցագիրը,- ընթացել է ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի փետրվար-մարտյան պլենումում կուսակցության առաջնորդ ընկ. Ստալինի պատմական ցուցումների, ինչպես նաև ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի սեպտեմբերյան պլենումի, մասնակցությամբ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Միկոյանի, որոշման կատարման նշանաբանով՝ արմատախիլ անելու համար ժողովրդի թշնամիներին, տրոցկիստ-բուխարինականներին, բուրժուական նացիոնալիստներին, դաշնակցական գործակալ-լրտեսներին, դիվերսանտներին, ստոր մարդասպաններին ու հայրենիքի դավաճաններին, որոնք բուն էին դրել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի մարմիններում, ժողկոմխորհում, ներքգործ-ժողկոմատում, ինչպես նաև Հայաստանի այլ մարմիններում ու կուսկազմակերպություններում»⁹¹:

1937 թ. համար արձանագրվել է դատապարտվածների առավելագույն թիվ՝ 4951 մարդ, որը կազմում է 1930-1938 թթ. բոլոր դատապարտվածների շուրջ մեկ երրորդը: 1937 թ. դատապարտվածներից 3140-ի համար (67,0%) կայացվել է գնդակահարության որոշում⁹²: Շարքից հանվեց, նաև կյանքից զրկվեց հանրապետական ու շրջանային կադրերի մեծ մասը: Նրանց փոխարինելու եկան նոր, համեմատաբար երիտասարդ կադրեր, ովքեր հիմնականում կրթություն ու դաստիարակություն էին ստացել 1920-1930-ական թվականներին, զինվել ստալինյան վարչակարգի պայմաններում հլու-հնազանդ ծառայելու ոգով, այսինքն՝ նվիրվել Ստալինի անձնական իշխանության ամրապնդման գործին:

1937 թ. տեղի ունեցավ նաև վարչական կարգով արտաքսում հանրապետության սահմանային շրջաններից, ընտանիքների կազմով: Նրանց հեռացումը կատարվել է նախապես պատրաստված ցուցակներով, առանց քննության ու դատի: Արտաքսվածների քանակի վերաբերյալ տվյալներ չունենք: Հասկանալի է, որ այդ միջոցառումն իրականացվել է երկրի անվտանգության շահերի նպատակով: Նման ձեռնարկում կատարվել է նաև 1941 թ., պատերազմական վտանգի հետ կապված:

Այն ինչ ամբողջ երկրում տեղի ունեցավ 1937 թ. Ալեքսանդր Յակովլևն անվանել է «բոլշևիկների կատաղության» նոր նոպայի սկիզբ⁹³:

1938 թ. սկսվեց կուսակցության բարձր մարմին քաղբյուրոյի հունվարի 31–ի նոր որոշումով՝ «Հակախորհրդային տարրերի մասին», որով նոր հանձնարարություններ էին իջեցվում հանրապետություններին ու մարզերին: Հայաստանի պլանն էր՝ 1000 մարդ՝ առաջին կատեգորիայով (գնդակահարություն), և ևս 1000 մարդ՝ երկրորդ կատեգորիայով (բանտ և աքսոր)⁹⁴:

Առաջինը խմբովի, 38 մարդ, ձերբակալվեցին նախկին տեղեր (սոցիալիստ–հեղափոխականներ): Նրանց մեղադրում էին այն բանի համար, որ «մինչև Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը եղել են տեղերի կուսակցության անդամներ և հետագայում, մինչև ձերբակալվելը, վարել են ակտիվ թշնամական կազմակերպված աշխատանք»⁹⁵: Գր. Հարությունյանը շտապեց Ստալինին հայտնել տեղերի վտանգի կանխման մասին, ովքեր անհրաժեշտ էին համարել նաև «մեծ առաջնորդի» ահաբեկումը: Նրանց թվում էր նաև նշանավոր իրավաբան Գրիգոր Չուբարը: Նա եղել է խորհրդային Հայաստանի առաջին սահմանադրության հեղինակը, դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում, աշխատել հանրապետության բարձրագույն իրավապահ մարմիններում: 1940 թ. դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման, 1949 թ. նորից է աքսորվել⁹⁶:

Հայաստանում գտնվեցին գոյություն չունեցած «Աշխատավորական գյուղացիական կուսակցության» (ԱԳԿ) անդամներ (կուսակցությունը հորինվել էր Ռուսաստանում 1930–ական թվականների սկզբին): 1938 թ. փետրվարին հանրապետության ՆԳժԿ եռյակը գնդակահարության էր դատապարտել Կիրովականի (Վանաձորի) շրջանի Ֆիլլետովո գյուղի 2 բնակիչների, որպես «պոստոյանների» աղանդի ղեկավարների և ԱԳԿ անդամների, ովքեր մղել էին ակտիվ հակախորհրդային քարոզչություն, պայքարել կոլտնտեսությունների դեմ⁹⁷:

Ավելի վաղ՝ 1937 թ. սկզբին, հանրապետության դատախազ Պ. Թորոսյանը Վիշինսկուն տեղեկացրել է Ստեփանավանի շրջանի Սարատովկա, Կալինինո և Ղզլալա գյուղերի 14 գյուղացիների ձերբակալության ու նախաքննության արդյունքների մասին, որոնք գյուղերում կազմակերպել էին ընդհատակյա խմբեր, իրենց անվանել «Աշխատավորական գյուղացիական կուսակցություն», խնդիր ունենալով խորհրդային իշխանության դեմ պայքարը և կոլտնտեսությունների քայքայումը⁹⁸:

1938 թ. հուլիսի 18–20–ը Երևանում տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի արտագնա նիստ, Ա. Ս. Օռլովի նախագահությամբ: Նիստը որոշումներ կայացրեց առավելապես հանրապետության կուսակցական, պետական, տնտեսական տասնյակ ղեկավար կադրերի մասին: Նրանց թվում էին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամներ, ժողկոմներ, շրջկոմների քարտուղարներ, վարչությունների պետեր, բաժինների վարիչներ և ուրիշներ: Բերենք որոշ հաշվարկային տվյալներ միայն ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմի վերաբերյալ: Կուսակցության IX (1934 թ.) և X (1937 թ.) համագումարներում ընտրված Կենտկոմի 2 կազմերի 172 անդամ–թեկնածուներից XI համագումարի (1938 թ.) ընտրած Կենտկոմում (անդամ, թեկնածու, վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամ) կար ընդամենը 16 մարդ: Մյուսներից միայն 42–ն էին խուսափել կամ բախտ ունեցել մնալ ազատության մեջ: Իսկ 105 մարդ գնդակահարվել կամ աքսորվել էր⁹⁹: Նրանց մեծ մասի ճակատագիրը որոշել էր հիշյալ զինվորական կոլեգիան: Նրանց թվում կային, իհարկե, նաև պատժիչ մարմինների ղեկավարներ, ովքեր մինչև այդ եղել էին դահճի դերում, իսկ այժմ դարձան զոհեր:

Բռնաճնշման ենթարկվածներից 74–ը կամ 71% ուներ կոմկուսի նախախորհրդային ժամանակաշրջանի ստաժ¹⁰⁰, այսինքն՝ վերացվում էր կուսակցությանը ծառայություն մատուցած սերունդը, որի գոյությունը անընդունելի էր հետագա ստալինյան կադրային քաղաքականության տեսանկյունից:

1938 թ. գնդակահարվածների թվում էր նաև Իջևանի շրջանի անասնաբույժը, որը ենթադրել է տալիս, որ «վնասարարների» որսը դեռևս շարունակվում էր:

1938 թ. շարունակվում էր մեծանուն գիտնական–լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի հարցաքննությունը, որն ուղեկցվում էր նրա ուժեղ ծեծով: Այդ մասին նա պատմել է նույն բանտախցում գտնվող համալսարանի դասախոս ընկերներին՝ Հայկ Գյուլիքիսյանին, Ալխարիբեկ Զալանթարին և Ջաքար Բաշինջաղյանին: 1939 թ. մարտի 7–ին կայացավ Հրաչյա Աճառյանի դատավարությունը: Նրան մեղադրում էին համալսարանում դաշնակցական գաղտնի կազմակերպության անդամակցության և այլ անհիմն հանցանքների մեջ՝ ենթարկելով 6 տարվա ազատազրկման: ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիան, լսելով Հրաչյա Աճառյանի բեկման բողոքը, որոշեց նրա գործը վերա-

դարձել վերաքննության: Դրա համար նպաստավոր եզրակացություն էր ներկայացրել գլխավոր զինվորական դատախազի օգնական Գյուլեցյանը: Նույն թվականի վերջին Աճառյանը բանտարկությունից ազատվեց ժամկետից շուտ¹⁰¹:

Մեծ կորուստներ կրեցին հանրապետության հանրակրթական դպրոցները: Շատ ուսուցիչներ կամ ձերբակալվեցին կամ հեռացվեցին աշխատանքից: Կուսակցության XI համագումարում (1938 թ. հունիս) տվյալներ են հրապարակվել հաշվետու ժամանակաշրջանում (մեկ տարում) 854 ուսուցչի աշխատանքից ազատելու մասին: Ընդ որում տարվա առաջին կեսին նրանց մեծ մասը վերադարձվեց դպրոց¹⁰²:

Շրջաններից մեկի ժողկրթբաժնի վարիչը առաջարկել էր դպրոցներից մեկի քիմիայի և օտար լեզվի ուսուցչին հեռացնել աշխատանքից, քանի որ նա 1921 թ., որպես նախկին սպա, աքսորված էր եղել Ռյազան: Ուսուցիչն ուներ 23 տարվա աշխատանքային ստաժ, ավարտել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը և Յուրևի համալսարանը¹⁰³: Դպրոցներից մեկի կուսկազմակերպիչը տվել է այսպիսի բնութագիր. ուսուցիչը հանդիպումներ ունի հակահեղափոխական դաշնակցականի աղջկա հետ, դժգոհ է կոմունիստական կուսակցությունից և խորհրդային իշխանությունից: «Այդ ամենը անհամատեղելի է կարմիր ուսուցչի հետ»¹⁰⁴: Ապարանի շրջանի դպրոցի ուսուցիչը կուսշրջկոմին տեղեկացրել էր դպրոցի դիրեկտորի անընդունելի հայացքների մասին, նաև այն, որ մի անգամ նրա երգի մեջ որսացել է այն խոսքերը, թե «երանի նրան, ով իր ազգի ազատության կզոհվի»¹⁰⁵: Բասարգեչարի շրջանում դպրոցի դիրեկտորը 9-րդ դասարանի 3 աշակերտների հրամանով հեռացրել էր դպրոցից անցյալ ուստարում «խասփուշական-դաշնամուխիստական խմբակի» անդամ լինելու պատճառով¹⁰⁶: Շրջանի ժողկրթբաժնի վարչը աշխատանքից հեռացրել էր ուսուցչուհուն, որը ծագումով «կուլակային վաշխառուական ընտանիքից» էր, ամուսինը հեռացվել էր կոմերիտմիությունից և դպրոցից որպես տրոցկիստ, իսկ կինը «ստացած աշխատավարձով պահում է իր սիրեցյալ ամուսնուն ու երեխային ամենայն պարտաճանաչությամբ»¹⁰⁷:

Դպրոցական մի այլ տխուր փաստի մասին ևս, երբ բանտ նետվեցին նաև աշակերտներ: Դեպքը տեղի է ունեցել Ստեփանավանի շրջանի Շահնազար գյուղում: Դպրոցի ուսմասվարը չի հանդուրժել, որ իրեն իջեցրել էին դիրեկտորի պաշտոնից: Վրեժով լցված նա հակախորհրդա-

յին բովանդակությամբ թռուցիկներ է բազմացրել և ցրել տարբեր տեղ, ապա հայտնել միլիցիայի մարմիններին՝ իբրև թե դիրեկտորի ղեկավարությամբ դպրոցում գործող կազմակերպության մասին: Սույն կեղծ գործով եռյակը 1937 թ. նոյեմբերի 16-ին որոշում կայացրեց Շահնազար գյուղի 13 մարդուց բաղկացած հակախորհրդային կազմակերպության մասին, որը «փորձել էր պայքար մղել կոմկուսի և խորհրդային իշխանության դեմ և տարածել հակախորհրդային թռուցիկներ»: Դպրոցի դիրեկտորը, մեկ ուսուցիչ և գյուղսպառկոոպի նախագահը գնդակահարվեցին, 10 տարով ազատազրկվեցին (աշխատանքային ուղղիչ ճամբար) մեկ ուսուցիչ, 10-րդ դասարանի 2 աշակերտներ և 8 տարով՝ 2 կոլտնտեսական և 7-րդ, 9-րդ ու 10-րդ դասարանների 5 աշակերտներ: 1959 թ. սույն գործը վերանայվել է հանրապետության Գերագույն դատարանի քրեական գործերով դատական կոլեգիայի կողմից: Եռյակի որոշումը բեկանվել է, գործը կարճվել հանցակնազմի ապացույցների բացակայության պատճառով¹⁰⁸:

Սույն օրինակները բերվեցին ցույց տալու համար, թե ինչպիսի բարոյական ու հոգեբանական պայմաններում էր գործում դպրոցը, ինչպես էին խեղվել մարդկային հոգիները:

1938 թ. համար Մոսկվայից իջեցված առաջադրանքը կատարվեց ամենայն ճշտությամբ և անպայման գերազանցումով: 2000-ի փոխարեն ձերբակալվեց 3153 մարդ, այդ թվում 1390 մարդ (կամ 44,0%-ը) ենթարկվեց գնդակահարության, մյուսները՝ 3-10 տարի ազատազրկման:

1937-1938 թթ. 2 տարում բռնաճնշումների թիվը 8084 է, որը 1930-1938 թթ. տվյալների կեսից զգալիորեն ավելի է:

1937 թվականը դարձավ շրջադարձային ամբողջ երկրի պետական-կուսակցական, հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ստալինյան ղեկավարությունն իր իշխանական դիրքերն ամրապնդելու համար դիմեց զանգվածային բռնությունների՝ երբեմն փորձելով դրանք արդարացնել, այն էլ կեղծ ու սարքովի պատճառաբանություններով:

ՄԻՆԸՆԵՐԻ ԴԻՏԼԿՑՈՒՄԸ

(ԱՔԱՅ ԽՈՏՈՎԱԾՈՒԹՅԱՆ)

1938 թ. կեսերից նկատվում է բռնությունների թափը նվազեցնելու որոշակի միտում: Այդ մասին վկայում էին հետևյալ միջոցառումները: ԽՍՀՄ դատախազի մայիսի 3-ի հրամանով, հանրապետական դատախազներին ժամանակավորապես արգելվեց, առանց միութենական դատախազի, գործեր հարուցել հակախորհրդային հանցագործություններով¹⁰⁹: Իսկ 1937 թ. գործունեության կապակցությամբ ԽՍՀՄ դատախազության հրամանում նշվում էր, որ դատախազության քննչական մարմինները առանց բավարար հիմքի թույլ էին տվել քրեական պատասխանատվության ենթարկելու դեպքեր: Միաժամանակ, ըստ նույն փաստաթղթի, բացահայտ թողտվության ու թաքցնելու վերաբերմունք էր ցուցաբերվել «հակահեղափոխական հանցագործությունների, մասնավորապես տրոցկիստական-զինովևական, բուխարինական և այլ բանդիտական խմբերի գործերի կապակցությամբ»¹¹⁰:

Բռնությունների գործընթացի հետ կապված որոշ հարցեր պարզորոշ դարձան իշխանության բարձրագույն մարմինների 1938 թ. վերջերին կայացրած որոշումներում:

1938 թ. նոյեմբերի 18-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը Ստալինի և Մոլոտովի ստորագրությամբ ընդունեցին խիստ գաղտնի որոշում. «Ձերբակալությունների, դատախազական վերահսկողության ու հետաքննությունը վարելու մասին»: Կուսակցությունը և կառավարությունը խոստովանում էին, որ 1937–1938 թթ. տեղի են ունեցել զանգվածային բռնություններ, երբ պարզունակ հետաքննության ու դատավարության ընթացքը ներքգործողկոմատի ու դատախազության մարմինների մոտ հանգեցրել էր խոշոր թերությունների ու խեղաթյուրումների:

Որոշումը դրա պատճառը համարում էր ՆԳԺԿ մարմիններ թափանցած ժողովրդի թշնամիներին ու արտասահմանյան հետախուզությունների գործակալներին, որոնք ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում, շարունակելով քայքայիչ աշխատանքը, խճճել էին քննչական ու գործակալական աշխատանքը, կանխամտածված խեղաթյուրել խորհրդային օրենքները, կատարել զանգվածային ու անհիմն ձերբակալություններ: Որոշումն արգելեց զանգվածային ձերբակալությունները և աքսորը, դրանք թույլատրելով միայն դատախազի թույլտվությամբ ու դատարանի վճռով: Վերացվում էին արտադատարանային մարմինները¹¹:

Դեկտեմբերի 1-ին հրապարակվեց «Ձերբակալությունների կարգի մասին» որոշումը, որը վերաբերում էր եռյակների վերացմանը¹²:

Երկրի ստալինյան ղեկավարությունը ինչպես սանձազերծել էր 1936–1938 թթ. ապօրինություններն ու սպանողը, այնպես էլ 1938 թ. երկրորդ կեսին պահանջեց չափավորել դրանք: Միայն թե սանձազերծման մեղքը հեռացնում էին կամ փորձում էին հեռացնել իրենցից և բարդել «ժողովրդի թշնամիների» վրա: Այն ժամանակ թերևս գտնվեին միամիտներ ու թերահավատներ կամ իրական դրությունից անտեղյակ մարդիկ, ովքեր կհավատային «թշնամու» մասին կեղծարարությանը: Այսօր, սակայն, պարզ է, թե ովքեր և ինչպես արհավիրքի ենթարկեցին խորհրդային երկրի ժողովուրդներին:

Մյուսը, որ բխում է հիշյալ որոշումներից, այն է, որ հերթը հասել էր ներքգործողկոմատի ու դատախազության համակարգերին, ուր «թափանցել» էին զանգվածային բռնությունների անմիջական իրականացնողները:

1937–1938 թթ. ընթացքում հանրապետությունում ձերբակալվեցին իրավապահ մարմինների (դատարան, դատախազություն, ներքգործողկոմատ) 26 աշխատողներ: Նրանցից ոմանք, որ դատապարտվեցին միանգամայն հիմնավոր կերպով, աչքի էին ընկել իրենց առավել դաժանությամբ մեղադրյալների քննության գործում, մեղադրանքների կեղծարարության և այլ օրինախախտ գործողություններում: Ներքգործողկոմ (նաև պետական անվտանգության վարչության պետ) խաչիկ Սուղդուսու բանտարկության մասին արդեն նշվել է: Հանրապետության դատախազ Արամ Հարությունյանը խուսափեց ձերբակալությունից, չնայած բազմաթիվ հիմնավոր պահանջներին: Արժանի պատիժ ստա-

ցան ներքգործողկոմի տեղակալ Ի. Գևորկովը, քննիչներ Ե. Նիկողոսյանը, Գ. Ռուդնիկը, Խ. Բաբայանը, Բ. Կոստիկյանը և ուրիշներ¹¹³:

1939–1940 թթ. կտրուկ նվազեց ձերբակալությունների թիվը: 1939 թ. այն կազմում է 765 մարդ: Մեղմացել էին նաև պատժաչափերը: Գնդակահարության էր դատապարտվել ընդամենը 5 մարդ, 10–25 տարվա՝ 60 մարդ: Կեսից ավելին ազատվել կամ գործերը կարճվել էին¹¹⁴: Ընդ որում կուսակցական մարմիններում քննադատական խոսքեր հնչեցին հանրապետության Գերագույն դատարանի հասցեին՝ քաղաքական գործերի կապակցությամբ մեղմ որոշումներ ընդունելու համար: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի 1940 թ. օգոստոսի 23–ի որոշման համաձայն ստեղծվեց հանձնաժողով տվյալ հարցը ուսումնասիրելու նպատակով: Ըստ հանձնաժողովի զեկուցման 1939 թ. և 1940 թ. առաջին կեսին հակահեղափոխական պրոպագանդայի և այդպիսի կազմակերպություններին անդամակցելու մեղադրանքով (հողվածներ՝ 67 և 68) Գերագույն դատարանը լսել էր 406 մարդու գործ, որոնցից միայն 265–ն էին դատապարտվել տարբեր ժամկետներով:

Հանձնաժողովն արձանագրեց, որ կուսակցական պլենումում արված քննադատությունը համապատասխանում է իրականությանը, և որ խոսք կարող է գնալ ոչ թե պատժաչափեր որոշելիս առանձին սխալների մասին, այլ այնպիսի գիծ վարելու մասին, որն ըստ էության չէր համապատասխանում հակահեղափոխական հանցագործությունների դեմ պայքարի քաղաքականությանը: Ավելացնենք, որ հանձնաժողովի կազմում էին ժողկոմխորհի նախագահի ու հանրապետության դատախազի տեղակալները և արդարադատության ժողկոմը: Ինչպես նրանց, այնպես էլ մեղմ վճիռների կուսակցական քննադատների համար անսովոր էր, որ որևէ բարձր իշխանավորի հասցեին դառը խոսք ասող մարդը անմեղ ճանաչվեր, այն դեպքում, երբ նախորդ տարիներին դրա համար կկայացվեր գնդակահարության կամ 10 տարվա ազատազրկման որոշում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի վերջին բազմամարդ խմբական գործը վերաբերում է 1940 թ. Երևանի պետական համալսարանում ձևավորված գաղտնի կազմակերպությանը: Պատմության ֆակուլտետի մի խումբ ուսանողներ (Ռուլանդ Լիսիցյան, Ռաֆայել Ավագյան, Պարետ Վիրաբյան, Շավարշ Սմբատյան) ինքնուրույն կամ միասին մտորում և մտքերի փոխանակություն էին ունենում ուսումնական հարցերի շուրջ,

որոնցում նրանք հակասություն էին տեսնում տեսության ու իրականության միջև: Այդպիսին էր ազգային հարցը, որը ԽՍՀՄ-ում համարվում էր լուծված: Սակայն այդ ինչպես է, մտածում էին նրանք, որ հայկական Լեռնային Ղարաբաղը և տնտեսապես ու ֆիզիկապես Չայաստանի հետ կապված Նախիջևանը գտնվում են Ադրբեջանի կազմում: Եվ ընկերները որոշում են այդ հարցի առթիվ նամակ գրել և ուղարկել Ստալինին, բայց շուտով հրաժարվում են: Խմբում առաջատար դեր կատարող Ռ. Լիսիցյանը խմբի նպատակների համար կատարել է «Դրությունը ԽՍՀՄ-ում» համառոտ շարադրանք, որը դարձյալ ներկայացնում է ԽՍՀՄ-ում խոսքի և իրականության հակասությունը: Ուժեղ քննադատված է նաև «ստալինյան սահմանադրությունը»:

... Հետագայում խմբին միացան նոր համակիրներ: 1941 թ. կեսերին, մատնության օգնությամբ, խումբը ձերբակալվեց: Ապա ձերբակալվածների թիվը հասավ 30-ի, որոնց զգալի մասը խմբի անդամների հետ ունեցել էին պատահական առնչություն կամ փոխանակել մեկ-երկու խոսք: Նախաքննությունը գաղտնի կազմակերպության գործը բաժանեց երկու մասի, մեղադրանքների վրա ավելացնելով նաև Չայրենական պատերազմի հետ կապված մեղքեր: ԽՍՀՄ ՆԳՏԿ հատուկ խորհրդակցությունը կայացրեց որոշում. 24 տղաներից 6-ը, նաև Ռուլանդ Լիսիցյանը գնդակահարվեցին, իսկ 18-ը, բաժանված մասի մեջ մտնող 6 տղաների հետ միասին, դատապարտվեցին 10-ական տարվա ազատազրկման: 1958 թ. բոլորը արդարացվեցին հանցակազմի բացակայության պատճառով¹⁵, բացառությամբ Ռ. Լիսիցյանի, որի վերաբերյալ որոշումը հանրապետության դատախազությունը 1955 թ. համարել է ճիշտ, բայց պատժաչափը (գնդակահարություն) շատ խիստ: Այսօր Ռուլանդ Լիսիցյանի հանցանքը հնչում է որպես ստալինյան կարգերի դեմ ընդդիմության փորձ կամ արտահայտություն:

Քաղաքական բռնությունների մեղմացումը բխում էր նաև միջազգային իրադրության սրումից: Ձևավորվել էր առանցքի երկրների (եռյակի) միությունը, որ պատերազմ էր նախապատրաստում նաև սոցիալիզմի ու կոմունիստական շարժման դեմ: ԽՍՀՄ շահերը պահանջում էին պետության ուշադրությունը կենտրոնացնել երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման, ներքին ուժերը այդ նպատակին ծառայեցնելու ուղղությամբ:

ԵԿԵՆԵՑԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՑԻ ԿԱԶՄԱԼՈՒԾՈՒՄԸ

Յալաժանքների էր ենթարկվում նաև հայոց եկեղեցին: Կրոնի ու եկեղեցու դեմ պայքարը և բռնությունը պետական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էին:

1929–1930 թթ. գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացմանն անցնելը նշանավորեց նոր ժամանակաշրջան նաև կրոնի ու եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային իշխանության քաղաքականության խստացման մեջ: Վերջինս հոգևորականությանը դիտում էր որպես հակահեղափոխական և հակախորհրդային տարր, իսկ եկեղեցին՝ նույնպիսի կազմակերպություն: Հոգևորականության ստորին խավը՝ քահանաները, որ վարում էին գյուղացիական տնտեսություն, հավասարեցված էին կուլակներին և ենթակա համապատասխան վերաբերմունքի:

1937 թ. վերջի դրությամբ Հայաստանում փակվել էր 800 եկեղեցի: Այդ և այլ դրդապատճառներով բողոքելով ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողկոմին, խորեն Ա կաթողիկոսը գրում էր. «Հուսով եմք, որ մեր խնդիրը ուշադրության կառնվի, քանի որ ամբողջ Հայաստանում չորս եկեղեցի է մնացել, իսկ 800–ից ավելի եկեղեցիներ հետզհետե փակվել են մեծ մասամբ վարչական եղանակով, որպիսի գործելակերպը վերջերս էլ դատապարտվում է կենտրոնական իշխանության կողմից» (հղում է արվում «Պրավդա» թերթի վրա)¹¹⁶:

Եկեղեցու սպասավորների դեմ պայքարում մինչև 1930–ական թվականների կեսը շեշտը դրվում էր տնտեսական ճնշման, առաջին հերթին գյուղական քահանաներին բարձր հարկադրման ենթարկելու («կուլակաթափության») վրա, որը վերջանում էր նրանց բանտարկությամբ, որպես խորհրդային օրենքները ձախողողների: Տասնամյակի երկրորդ կեսին հերթը հասավ բարձր հոգևորականությանը:

1937 թ. մայիսի 9–ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս խորեն Մուրադբեկյանը հանրապետության ներքգործող կոմ Մուղդուսուն առաքել է չորս տարբեր գրություններ: Առաջինը վերաբերում էր Վրաստանի հոգևոր թեմի համար ստեղծված ծանր դրությանը: Երկրորդում անդրա-

դարձ է կատարված գործող մի քանի եկեղեցիների տնտեսական ծանր դրությանը և խնդրվում էր արգելել շրջանների ներկայացուցիչներին՝ «փակման ենթարկելու վարչական եղանակով մնացած մի քանի եկեղեցիները: Հատկապես մեզ ցավ է պատճառում Աշտարակի և Օշականի եկեղեցիների հետ պատահած միջադեպը և մանավանդ Օշականի Ս. Մեսրոպի դամբարանն իր մեջ ամփոփող եկեղեցին, որ համահայկական նշանակություն ունի որպես սրբավայր»:

Երրորդ գրությամբ կաթողիկոսը խնդրում էր ազատել ձերբակալված եպիսկոպոսներին, «ներողամիտ լինել հանդեպ մեր միաբան եպիսկոպոսները և առաջին հերթին, ըստ հնարավորության, շուտ կարգադրել ազատ արձակել»:

Վերջին գրությունը շոշափում էր էջմիածնի անշարժ գույքերի (Մայր Տաճար, Վեհարան և այլն) հարկային հարցերը: «Մայր Տաճարը,— ասված է գրության մեջ,— 1600 և ավելի տարիների պատմական հնադարյան հուշարձան է, որ բնականաբար ազատ պիտի լինի հարկից: Նա ծիսական եկեղեցի չէ, այլ ընդհանուր համահայկական սրբավայր և հայության կենտրոն, իր կենտրոնածիգ գործունեությամբ աշխարհի ամեն կողմը ցաքուցրիվ ընկած հայության բեկորները կապել ու միացրել է իր հետ՝ պահպանելով նրա ազգային միությունը և այսօր հանձնել այն իր իսկական տիրոջը՝ Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը»¹¹⁷:

Սակայն գրությունների պատասխանը էջմիածնին դատարան քարշ տալն էր՝ հարկերը չվճարելու համար: Մյուս կողմից, վերջին վճռական քայլերը եկեղեցու դեմ, նրա վերջին օջախները մարելու համար:

Որոշ տվյալներով 1930-ական թվականներին Հայաստանում բռնաճնշման էին ենթարկվել 161 հոգևորականներ (հայ առաքելական, հայ կաթոլիկ և հայ ավետարանական եկեղեցիներին ծառայող): Նրանցից 91-ի համար կայացվել էր գնդակահարության որոշում¹¹⁸:

1938 թ. ապրիլին մահացավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս խորեմ Սուրադբեկյանը: Կան որոշ վկայություններ կաթողիկոսի մահվան մեջ կողմնակի միջամտության մասին, որը, սակայն, դժվար է վստահաբար պնդել: Չնայած այն չի էլ կարելի ժխտել, մանավանդ երբ նկատի ունենանք այն իրադարձությունները, որ ձեռնարկվեցին էջմիածնի կաթողիկոսության նկատմամբ մի քանի ամիս անց: Կաթողիկոսի սենյակում

հայտնաբերվեց երկու տարի առաջ գրած Կոնդակը, որով իր մահից հետո տեղապահ էր նշանակվում Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանը:

Խորեն Ա–ի թաղունը տեղի ունեցավ զուսպ և անշուք պայմաններում: Նրա դին ամփոփվեց Ս. Գայանեի վանքում, իսկ տարիներ անց փոխադրվեց Ս. Գայանեի կաթողիկոսական դամբարան:

Խորհրդային մամուլը գրեթե մեռելային լուրթյուն պահեց Խորեն Մուրադբեկյանի, ինչպես նաև մինչև այդ Գևորգ 5–րդի վախճանի նկատմամբ: Դա ևս հակակրոնական պայքարի միջոց էր:

Կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեկյանի մահից հետո խորհրդային իշխանությունը էջմիածնի դեմ դիմեց անհեռատես ու չհիմնավորված քայլի, որը բնավ չէր բխում խորհրդային իշխանության, նրա արտաքին քաղաքականության շահերից: Կաթողիկոսի մահից մի քանի ամիս անց՝ 1938 թ. օգոստոսի 4–ին, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, նրա առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանի ներկայացմամբ ու ստորագրությամբ, կայացրեց հետևյալ որոշումը. «Այն պատճառով, որ եղած նյութերը էջմիածնի կաթողիկոսությունը մերկացնում են խորհրդային իշխանության և հայ ժողովրդի դեմ ակտիվ պայքարում՝ փակել էջմիածնի վանքը, այն վերածելով թանգարանի, նոր կաթողիկոսի ընտրություններ չանցկացնել և վերացնել հայ հոգևորականության կենտրոն էջմիածնի կաթողիկոսությունը»¹¹⁹:

Նույն օրը գաղտնի նամակով Գրիգոր Հարությունյանը դիմել է «ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ընկեր Ստալինին», հայտնելով որոշման մասին, միաժամանակ «հիմնավորելով» այն: Ներկայացնենք այդ հիմնավորումները.

Հայաստանի նախկին դավաճանական ղեկավարության գործի կապակցությամբ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի տրամադրության տակ եղած նյութերը մերկացնում են կաթողիկոսության հակախորհրդային գործունեությունը և Հայաստանում դաշնակցական կազմակերպություններ ստեղծելու ուղղությամբ կատարած աշխատանքը:

Հայ հոգևորականությունը, քողարկվելով խորհրդային իշխանության նկատմամբ լոյալության մասին իր որոշումներով ու հայտարարություններով, Հայաստանում մշտապես մղել է քայքայիչ, լրտեսական աշխատանք՝ կապված լինելով դաշնակցականների, ռամկավարների կուսակցությունների ու արտասահմանում գտնվող այլ «ընկերությունների կենտրոնների հետ»:

Հանգուցյալ կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեկյանն անձամբ եղել է դաշնակցականների կուսակցության ակտիվ անդամ և «հակահեղափոխական աշխատանքի գծով կապված է եղել Խանջյանի, Տեր-Գաբրիելյանի և Հայաստանում աջ-տրոցկիստական կենտրոնի մյուս անդամների հետ»:

Այնուհետև տեղեկացվում էր, որ 1937 թ. էջմիածնի կաթողիկոսությունում գործող 70–75 հոգևոր անձանց մեծամասնությունը ձերբակալվել է «ակտիվ, հակահեղափոխական աշխատանքի համար»: Կաթողիկոսությունում մնացել են կրոնական պաշտամունքի յոթ սպասավորներ, որոնք ևս դաշնակցականներ են և հակախորհրդային ոգով տրամադրված տարրեր:

Վերջում հայտնելով ընդունված որոշման մասին՝ ՀանԿ(բ)Կ Կենտկոմին խնդրվում էր հաստատել այն¹²⁰:

Իր բովանդակությամբ ու ձևով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի բարձրագույնին ուղղված նամակը ոչնչով չի տարբերվում այն կեղծ, սարքովի մեղադրանքներից, որ անհիմն վերագրվել են խորհրդային բազմահազար մարդկանց Հայաստանում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում:

Հարց է ծագում, թե նման որոշում նախապատրաստելով՝ միթե Հայաստանի կուսակցական ղեկավարությունը այն վերադաս մարմինների հետ չէր համաձայնեցրել: Չէ՞ որ խնդիրը առնչվում էր նաև ԽՍՀՄ շահերի, նրա արտաքին քաղաքականության հետ: Ընդ որում հենց այդպես էր դրվում հարցը Կաթողիկոսի նախորդ ընտրությունների ժամանակ (1932 թ.): Եթե նշված որոշումը հաստատվեր և իրականանար, ապա Հայոց եկեղեցու կենտրոնը անմիջապես կփոխադրվեր արտասահման, խորհրդային իշխանության համար իր բացասական հետևանքներով հանդերձ: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը վկայում է, որ Հայաստանում ընդունված որոշումը Մոսկվայում հավանաբար չի հաստատվել:

Էջմիածինը փակելու մասին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշումը հակաազգային էր, հակաժողովրդական, այն չէր համապատասխանում նաև խորհրդային իշխանության շահերին, ջուր էր լցնելու նրա թշնամիների ջրաղացին:

1930–ական թվականների վերջին սրված միջազգային իրադրության պայմաններում, երբ սկսվել էր Երկրորդ աշխարհամարտը և այն

սպառնում էր խորհրդային Միությանը, խորհրդային իշխանության կողմից գիտակցվեց եկեղեցու, նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու օգտակար դերն ու նշանակությունը, ուստի հատկապես Հայրենական պատերազմի ժամանակ փոխվեց քաղաքականությունը եկեղեցու նկատմամբ:

ՎԵՐՁԱԲԼՆԻ ՓՈՒՆԼԻՆ

Բռնությունները շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: Առանձին կամպանիա իրականացվեց ԽՍՀՄ հայ բնակչության նկատմամբ 1949 թ., երբ շուրջ 12 հազար մարդ, ընտանիքների կազմով հանդերձ, Ալթայի երկրամաս արտաքսվեց միայն Հայաստանից: Նրանց թվում էին նախկին աքսորականներ, ռազմագերիներ, հայրենադարձներ և այլ «քաղաքականապես անբարեհույս» տարրեր: Նորանոր արհավիրքներից հայ ժողովրդին ու խորհրդային բոլոր ժողովուրդներին փրկեց 1953 թ. մեծ ոճրագործի մահը: Այնուհետև հարկ եղավ դեռ մեծ աշխատանք տանել Ստալինի պաշտամունքը իսպառ մերկացնելու, նրա բոլոր հետևանքները հաղթահարելու համար: Խորհրդային հասարակության ինքնամաքրման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ անհիմն դատապարտված բոլոր նախկին քաղաքականների կեղծ գործերի վերանայումը և նրանց քաղաքական–իրավական ու կուսակցական արդարացումը, մարդկանց իրենց բարի անունը վերադարձնելը:

1930–ական թվականներին Հայաստանում անհիմն կերպով, քաղաքական մեղադրանքներով, ձերբակալվել է 15 հազարից ավելի մարդ, որի մոտ մեկ երրորդը դատապարտվել է գնդակահարության: Խորհրդային իշխանության տարիներին, 1921 թ. մինչև Ստալինի մահը, 1953 թ., Հայաստանում բռնաճնշման ենթարկված մարդկանց թիվը հասնում է 42 հազարի¹²¹: Սակայն այն, ինչ տեղի ունեցավ 1930–ական թվականների երկրորդ կեսին, կատարյալ ողբերգություն էր, խորհրդային երկրի պատմության ամենաողբերգական էջը:

Հայաստանն ինքնուրույն քաղաքականություն որոշող պետություն չէր: Որպես ԽՍՀՄ բաղկացուցիչ մաս՝ նա ընդունեց նաև այդ պետության վերևից պարտադրված քաղաքական բռնաճնշումների քաղաքականությունը, և այն կենսագործեց հլու–հնազանդորեն: Այլ կերպ լինել չէր կարող, չէ՞ որ ՀԿ(Բ)Կ–ն բաղկացուցիչ մասն էր ՀամԿ(Բ)Կ–ի (ԽՄԿԿ–ի), նույնպիսին էին նաև բռնություններն անմիջապես իրականացնող, կուսակցության կողմից ղեկավարվող ուժային մարմինները՝

պետքաղվարչություն—ներքգործ-
ժողկոմատը, դատախազություն-
նը, դատարանը և արտադատա-
րանական մարմինները: Սակայն
այդ չի նշանակում, թե հանրա-
պետական մարմինները վերևի ո-
րոշումների սոսկ կատարողներն
էին և հետևաբար պատասխանա-
տու էին միայն այդ չափով:
Նրանք, իրենց հերթին, վախից
թե նվիրվածությունից կամ հա-
վատարմությունից ելնելով, կաշ-
վից դուրս գալով, ըստ ամենայնի
կենսագործել են իրենց հրամց-
ված առաջադրանքները: Խստու-
թյունների ու չափազանցություն-
ների մեջ քիչ չէր նաև տեղական
նախածեռնությունների նշանա-
կությունը:

Տեղի ունեցածի հետևանքով
ամբողջ երկիրը կրեց մարդկա-
յին, նյութական ու հոգևոր անչա-
փելի կորուստներ: Շատ մեծ գին
այն բանի համար, որ ամրապնդ-
վի Ստալինի անձնական բռնա-
պետությունը:

Աստիճանաբար հաղթահար-
վեց կոմունիստական ամենատի-
րությունը և մենիշխանությունը,
որոնք արմատն էին խորհրդային
երկրի շատուշատ չարիքների ու

ոճրագործությունների: Դրանք
խսպառ արմատախիլ եղան
ԽՍՀՄ կազմալուծումով և միու-
թենական հանրապետություննե-
րի անկախացումով:

Այսօր դրանք չկան և թվում է,
թե չեն էլ կարող գոյություն ունե-
նալ: Բայց կարող է լինել մեկ ու-
րիշ վտանգ, երբ ժողովրդավա-
րության պակասը կամ անբավա-
րար կենսագործումը կարող են
վնաս հասցնել ոչ միայն առան-
ձին անհատների ու քաղաքացի-
ների, այլև հասարակական խմ-
բերի: Կատարյալ ժողովրդավա-
րության համար պայքարը
կարևոր է որպեսզի բացառվի
1937-ի կրկնությունը՝ թեկուզ ամենամասնակի չափով ու ծավա-
լով: Հաշվի առնել անցյալի դա-
սերը՝ հանուն այսօրվա ու վաղ-
վա ապահովության: Շանաչողա-
կանի հետ մեկտեղ սույն գրքույ-
կը հետապնդում է նաև այդ նպա-
տակը: Հետևաբար այն ունի նաև
գործնական—քաղաքական նշա-
նակություն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Ի. Ստալին, Լենինիզմի հարցերը: Հայաստհրատ, 1953, էջ 778:
- 2 Вадим Кожин . Россия. Век XX. М., 1999, с. 293. Юрий Жуков. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. М., 2003. (Ընդ որում՝ վերջին հեղինակի գրքում՝ էջ 245–ում, տեղ է գտել սխալ, իբր ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանը ձերբակալվել է):
- 3 А. В. Антонов—Овсеенко. Сталин и его время. См. “Вопросы истории”, 1989, No 4, с. 93–95.
- 4 “Известия ЦК КПСС”, 1990, No 8–11.
- 5 А. Ваксберг. Как живой с живыми. См. “Литературная газета”, 29 июня 1988.
- 6 Б. Викторов. “Заговор” в Красной армии. См. “Правда”, 29 апреля 1988.
- 7 Ю. Н. Жуков. Тайны “Кремлевского дела” 1935 года и судьба Авеля Енукидзе. См. “Вопросы истории”, 2000, No 9, с. 83–113.
- 8 Г. Овчаренко, А. Черняк, Вернуть верховенство закону. См. “Правда”, 1 сентября 1989.
- 9 В. П. Дмитренко и др. История отечества. XX век. 11 класс. Учебное пособие. Изд. дом “Дрофа”, 1995, с. 246–247.
- 10 “Аргументы и факты”, 1989, No 45.
- 11 «Խորհրդային Հայաստան», 15 փետրվարի 1990 թ.:
- 12 В. В. Цаплин. Статистика жертв сталинизма в 30–е годы. См. “Вопросы истории”, 1989, No 4, с. 175, 178, 181. 1931–1933 թթ. խիստ ծանր վիճակ էր ստեղծվել մասնավորապես Ղազախստանում, որպիսին «չկար ոչ մի հանրապետությունում ու երկրամասում»: 1933 թ. մարտին Ստալինին և այլոց ուղղված գրությանը խնդրվում էր «փրկել սովամահության դատապարտված մարդկանց»: Sten Советское руководство. Переписка. 1928–1941. М., 1999, с. 204–225.
- 13 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. М., 1992, с. 251. Տվյալները քաղված են Վ. Ն. Ջեմսկովի հոդվածից (“Социологические исследования”, 1991, No 1).
- 14 Ю. А. Поляков, В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.). См. “Социологические исследования”, 1990, No 8, с. 30–52.
- 15 Юрий Стецовский. История советских репрессий. Т. 1, 1997, с. 102–104.
- 16 Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4033, ց. 5, գ. 319, թ. 5–10:
- 17 ՀԱԱ ֆ. 4033, ց. 5, գ. 319, թ. 5–10:
- 18 Հայաստանի ազգային

- ա ն վ տ ա ն գ ու թ յ ա ն
նախարարության արխիվ,
կարճված գործերի ֆոնդ
(ՀԱՍՆԱ, ԿԳՖ), գ. 3036, հ. 1, ք.
17:
- 19 Ал. Яковлев. Крестосев. М.,
2000, с. 154.
- 20 В. Л. Генис. Невозвращенцы
1920—х—начала 1930—х годов.
См. “Вопросы истории”, 2000,
№ 1, с. 46—63.
- 21 Նույն տեղում:
- 22 Л. Загальский. Он восстал
против Сталина. См.
“Литературная газета”, 29
ноября 1989.
- 23 Советское руководство.
Переписка. 1928—1941, с. 204.
- 24 «Տեղեկանք ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի
նախկին 1-ին քարտուղար
Աղասի Ղևոնդի Խանջյանի
մահվան (հուլիս, 1936 թ.)
պատճառների ստուգման
արդյունքների մասին»: Տե՞ս
«02», 10 հուլիսի 1997 թ.
(փաստաթղթի հայերեն
թ ա ր գ մ ա ն ու թ յ ա ն
հրապարակումը Ա. Մանուկյանի՝
«Ահաբեկչություն Բերիայի
ա շ խ ա տ ա ս ե ն յ ա կ ու մ »
հոդվածում):
- 25 Նույն տեղում:
- 26 ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 319, ք. 11:
Ա. Վիրաբյան, Սպանություն, թե՞
ինքնասպանություն: Տե՞ս
«Երեկոյան Երևան», 19 մայիսի
1988 թ.:
- 27 «Սովետական Հայաստան», 6
ապրիլի 1989 թ.:
- 28 ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 319, ք.
51—91:
- 29 Ա. Մանուկյան, Զաղաքական
բռնաճնշումները Հայաստանում
1920—1953 թթ., էջ 62:
- 30 “Известия ЦК КПСС”, 1990, №
9, с. 72—84.
- 31 Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 5, էջ
31—32:
- 32 Լենին, Երկեր, հ. 32, էջ 311:
- 33 Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 5, էջ 107,
109, 111:
- 34 ՍՍԿՊ-ն բանաձևերում ու
որոշումներում: 1-ին մաս,
Երևան, 1954, էջ 913:
- 35 Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 13, էջ
404—405:
- 36 Նույն տեղում, էջ 404:
- 37 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 22, ք. 129:
- 38 ՀԱԱ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 1218, ք. 16—19:
- 39 1930-ական թվականների
առաջին կեսին Չարենցի շուրջը
ստեղծված իրավիճակի մասին
մանրամասը տե՛ս Դ.
Գասպարյան, 30-ական
թվականներն էին... Տե՛ս
«Երեկոյան Երևան», 29 և 30
օգոստոսի և 15 սեպտեմբերի
1989 թ.:
- 40 ՀԱՍՆԱ, ԿԳՖ, գ. 837, ք. 7—9,
19—21, 24, 26—36:
- 41 Նույն տեղում, ք. 174:
- 42 Նույն տեղում, ք. 100:
- 43 Նույն տեղում, Իզաբելլա
Չարենցի գործը, ք. 9:
- 44 Նույն տեղում, ք. 10:
- 45 Մանրամասն տե՛ս Դ.
Գ ա ս պ ա ր յ ա ն ,
Հ ա վ ա տ ա ք ն ն ու թ յ ու ն .
«Խորհրդային Հայաստան», 17 և
18 մարտի 1994 թ.:
- 46 «Բանբեր Հայաստանի
արխիվների», թիվ 2 (102), 2003
թ., էջ 65—74:
- 47 ՀԱՍՆԱ, ԿԳՖ, գ. 908, ք. 1—19:

- 48 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 207, ք. 1–9:
- 49 Նույն տեղում, ք. 12–21:
- 50 ՀՀ Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Երևան, 1999, էջ 329:
- 51 Նույն տեղում, էջ 326:
- 52 “Вопросы истории”, 1992–1995 թթ. համարները (պլենումի սղագրության նյութերը):
- 53 И. Сталин. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Партиздат ЦК ВКП(б), 1937.
- 54 ԽՍՀՄ Սահմանադրություն (հիմնական օրենքը): Երևան, 1937, էջ 26–27:
- 55 Նեղ ղեկավարությունն ամբողջ իշխանությունը յուրացրած քաղբյուրոյի կազմում ոչ պաշտոնական խումբ, որը կարևորագույն որոշումներ էր ընդունում կուսակցության Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության անունից: Լայն դեկադա ընդհանուր իրադրության հանրապետությունների կենտրոնական ու մարզային կոմիտեների քարտուղարները և ԽՍՀՄ ժողովուհներն էին /մինիստրները/, օժտված գրեթե անսահման փակ իշխանությամբ իրենց վերահսկողության տարածքներում ու տնտեսության ճյուղերում: Լինելով Կենտկոմի անդամներ, նրանք մասնակցում էին քաղբյուրոյի կազմի ընտրությանը, հաստատում նրա հիմնական որոշումները, իրավաբանորեն վեր կանգնելով քաղբյուրոյից, ներառյալ նեղ ղեկավարությունը. Юрий Жуков. Иной—Сталин. Политические реформы в СССР в 1933-1937гг., М., 2003, с. 493, 495.
- 56 Նույն տեղում, էջ 431-432:
- 57 Նույն տեղում, էջ 433:
- 58 Նույն տեղում, էջ 450-451:
- 59 Նույն տեղում, էջ 452:
- 60 Նույն տեղում, էջ 458-459:
- 61 И. Е. Зеленин. Кульминация “Большого террора” в деревне. Зигзаги аграрной политики /1937-1938гг./: Отечественная история, 2004, N 1, с. 175-180.
- 62 Նույն տեղում, էջ 176:
- 63 В. П. Дмитренко и др. История отечества, с. 242–246. Юрий Стецовский. История советских репрессий. Т. 1, 1997, с. 66.
- 64 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 24, ք. 2–6: «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 2 (102), 2003 թ., էջ 74–75:
- 65 ՀԱԱՆԱ, Կ. Գ. Ֆ., գ. 4131 (8 հատորով), հ. 3, ք. 47–48:
- 66 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 81, ք. 60:
- 67 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 2 (102), 2003 թ., էջ 80–82:
- 68 Յու. Մռավյան, Ա. Վիրաբյան, Հայաստան, 1937: Տե՛ս «Երեկոյան Երևան», 8 սեպտեմբերի 1937 թ.: Ստալինի մամակի բնագիրը տես ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 61ա, ք. 3–4: Ռուսերենի (բնագրի) տպագրությունը տես. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 2 (102), 2003 թ., էջ 82–83:

- 69 «Երեկոյան Երևան», 9 սեպտեմբերի 1988 թ.:
- 70 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 24, թ. 12–15: (Պլեբնումի զեկուցումները և ելույթները չեն սղագրվել):
- 71 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 2 (102), 2003 թ., էջ 83–85:
- 72 Գրիգոր Հարությունյան, կյանքը և գործունեությունը: Երևան, 2000, էջ 38:
- 73 Նույն տեղում: Юрий Стецовский. История советских репрессий. Т. 1, 1997, с. 66.
- 74 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 6, գ. 94, թ. 21:
- 75 Գրիգոր Հարությունյան, կյանքը և գործունեությունը, էջ 42:
- 76 Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., էջ 195:
- 77 Նույն տեղում, էջ 143–144:
- 78 Նույն տեղում, էջ 174:
- 79 Գրիգոր Հարությունյան, կյանքը և գործունեությունը, էջ 39:
- 80 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 1, գ. 91, թ. 8–12: Ա. Վիրաբյան, 1937. դատախազեր: Տե՛ս «Երեկոյան Երևան», 7 փետրվարի 1989 թ.:
- 81 Նույն տեղում:
- 82 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 1, գ. 102, թ. 1–3:
- 83 Նույն տեղում, թ. 4:
- 84 Նույն տեղում, ց. 5, գ. 167, թ. 27, 30, 43–45, 79, 89–105, 120–125, 150:
- 85 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 101, թ. 8–10, ց. 5, գ. 1531, թ. 1–18, 29–31:
- 86 Նույն տեղում, գ. 91, թ. 8–12:
- 87 Նույն տեղում, գ. 92, թ. 27:
- 88 Նույն տեղում; գ. 92, թ. 63–68:
- 89 Նույն տեղում, թ. 61–62:
- 90 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 2 (102) 2003, էջ 75–79:
- 91 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 1, գ. 91, թ. 72–92 (անստորագիր օրինակ):
- 92 Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., էջ 149:
- 93 Ал. Яковлев. Крестосев, с. 114.
- 94 Գրիգոր Հարությունյան, կյանքը և գործունեությունը, էջ 41:
- 95 Նույն տեղում, էջ 41: Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., էջ 148:
- 96 Նույն տեղում, էջ 165:
- 97 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 419, թ. 13–14 (նրանց արդարացման մասին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի դատական կոլեգիայի 1955 թ. որոշումը):
- 98 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 92, թ. 12–13:
- 99 Ա. Վիրաբյան, Նրանց ճակատագիրը: Տե՛ս «Երեկոյան Երևան», 19 օգոստոսի 1988 թ.:
- 100 Նույն տեղում:
- 101 Գառնիկ Ստեփանյան, Օրինված ծառը: Տե՛ս «Գրական թերթ», 7 հոկտեմբերի 1988 թ.:
- 102 Գր. Հարությունյան, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ XI համագումարին: Երևան, 1938, էջ 100:

- 103 ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 3, գ. 106, ք. 23:
104 Նույն տեղում, ք. 89:
105 Նույն տեղում, ք. 68:
106 Նույն տեղում, ք. 142:
107 Նույն տեղում, գ. 108, ք. 48:
108 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 885, ք. 40–43:
109 Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., էջ 151–152:
110 Նույն տեղում, էջ 151:
111 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 18, գ. 18, ք. 2:
112 Նույն տեղում, ք. 11:
113 Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում, 1920–1940 թթ., էջ 154–181:
114 Նույն տեղում, էջ 152:
115 ՀԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 9260 (4 հատոր): ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 4, գ. 621, 622:
116 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), Երևան, 1994, էջ 320–321:
117 Նույն տեղում, էջ 312–318:
118 Արմենակ Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ.: Երևան, 1999, էջ 128–129:
119 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 18, գ. 36, ք. 23:
120 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 34, ք. 41–42:
121 Ա. Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1940 թթ., էջ 149, 182:

Владимир Нагапетович Казахецян

1937–Й В АРМЕНИИ (Резюме)

Данная брошюра освещает события, связанные с массовыми политическими репрессиями, осуществленными в Армении в условиях сталинского тоталитаризма в 1930–х годах. Сталинский деспотизм для удержания своей власти прибег к разгрому партийно–государственных кадров и простых граждан по всему СССР.

Поводом к началу репрессий в Армении послужили убийства в Тбилиси первого секретаря ЦК КП(б)А Агаси Ханджяна (1936 г.) и бывшего председателя правительства республики Саака Тер–Габриеляна (1937 г.). После убийства последнего Сталин обратился к ЦК КП(б) Армении с письмом, в котором указывалось, что убийство совершено “врагами армянского народа”, против которых в Армении не ведут борьбу.

Письмо было рассмотрено на сентябрьском (1937 г.) пленуме ЦК КП(б)А, которым руководили прибывшие из Москвы Маленков и Микоян. На пленуме присутствовал также Берия. Немедленно были арестованы первый секретарь ЦК КП(б)А Аматауни, председатель правительства Гулоян, нарком внутренних дел и председатель политуправления Мугдуси (непосредственный исполнитель репрессий).

В июле 1937 г. Политбюро для Армении утвердил лимит: расстрелять 500 и задержать (для долгосрочной высылки) 1000 человек. Находящиеся в Ереване Маленков и Микоян доложили Сталину о выполнении данного задания и предложили утвердить новый, дополнительный план. В январе 1938 г. Армения получила еще один

лимит первой и второй категории (расстрел и высылка), который также был перевыполнен. Политические репрессии в Армении продолжались и вне указанных поручений.

Во второй половине 1938 г. политические репрессии пошли на убыль, но продолжались вплоть до смерти их главного виновника — Сталина.

Впоследствии, как известно, все дела незаконно осужденных и репрессированных людей были пересмотрены и все они были реабилитированы.

В Армении в 1930-ых годах было подвергнуто репрессиям 15000 человек, треть которых была расстреляна. В целом за годы Советской власти число репрессированных в Армении достигло 42000 (1921—1953 гг.).

Из содержания данной брошюры следует, что единственным залогом предотвращения политических репрессий является последовательная борьба за утверждение демократического строя.

Vladimir N. Ghazakhetsyan

THE 1937th IN ARMENIA (*Summary*)

The booklet is devoted to the history of those political mass acts of violence that were realized in Armenia during Stalin totalitarism in 1930s. To keep his power Stalin carried on a big slaughter of the party personnel and others.

The reason for the start of the acts of violence in Armenia was the murders of Aghasy Khanjyan, the first secretary of the C(b)PA Central Committee (1936) and Sahak Ter-Gabrielyan, the ex-president of the republic government (1937) in Tiphlis. After the latter case Stalin applied to the C(b)PA Central Committee, blaming the murders on the "enemies of the nation", who "were not being fought against in Armenia". The letter was discussed at September plenary session in 1937, with active participation of Malenkov and Mikoyan, who had arrived from Moscow for the occasion. Beria was present, too. Amatuni, the secretary of the Central Committee, Guloyan, the head of the government, Mughdussi, the head of the Home Policy Ministry and State Political Department (who was the immediate executor of the violence) and numerous other leaders were arrested too.

In July 1937 Armenia was under Moscow (Political Buro) orders to execute 500 and exile 1000 people. The same year in September Malenkov and Mikoyan, who were in Yerevan, reported to Stalin, that the order had been carried out, and suggested affirming a new, additional plan. In January 1938 Armenia took other orders from Moscow, which was also exceeded. The repressions continued even without further orders.

The acts of political violence reduced starting the second part of 1938, but not completely until the death of Stalin (1953). There is no point in saying, that the cases of those wrongly convicted were later reconsidered and everybody was found not guilty. In 1930s in Armenia 15000 people were arrested on political charges, one third of them were executed. The total number of the arrested in Armenia during the Soviet Power (1921–1953) reached 42000.

As can be concluded from this booklet, the establishment of democracy is the only guarantee, that all types of political violence will be put to end.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	4
Կոմունիստական ամբողջատիրությունը և քաղաքական բռնաճնշումը ...	6
Ջանգվածային բռնության սկիզբը	16
Ներիշխանական պայքարի սրումը: Գնդակահարությունների պլանավորումը	32
Սխալների գիտակցումը (առանց խոստովանության)	56
Եկեղեցական կառույցի կազմալուծումը	60
Վերջաբանի փոխարեն	65
Ծանոթագրություններ	67
<i>Резюме</i>	72
<i>Summary</i>	74

Վլադիմիր Լահապետի Ղազախեցյան
1937–Ը ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Владимир Нагапетович Казахецян
1937–Ն Բ ԱՐՄԵՆԻԻ
(монография, на армянском языке)
Изд. «Зангак–97», Ереван, 2004 г.

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ծեփարումը՝
Համակարգչային մուտքագրումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝

Ս.Վ. ՍՆԱԳԱԿԱՆՅԱՆ
Ա.Ա. ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ
Գ.Ա. ՀԱՐՈՔՅՈՒՆՅԱՆԻ
Ա.Հ. ԱՍՈՅԱՆԻ
Ա.Տ. ՀԱԿՈՔՅԱՆԻ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220090827

Հ Հ Գ Ա Ա Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն

Վ. ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ • 1937-

A $\overline{\text{II}}$
90827